Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 43 (15481) ◆ 1995 чылдың март 7, вторник ◆ Ат салган шагы 21.15 ◆ Садар өртээ 300 рубль.

ХҮННҮҢ МЕДЭЭЛЕРИ

Нижегород вариантызы

ӨӨРЕДИЛГЕ-ХУРАЛ

«Революцияның чалбыыжы» совхозтуң баазазынга болган Таңды кожуунуңу барыын зоназының совхозтар директорларының, тускай кол эртемниглериниң, хову-шөл бригадирлериниң кожуунда амгы үеде бактаап турар совхозтарын шуут хоозураашкындан чайладырының, оларның экономиктиг туруштарын быжыглаарының бүгү аргаларын дарый ажыглаарынче угланган өөредилге-хуралынга Нижний Новгород можузунда көдээни чаартырының Нижегород вариантызы дээр дуржулганы кыска хуусаада таныжып, өөренип алгаш келген, кожуунуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Алексей Геннадиевич Борисовтуң кино-чуруктар эдерилгелиг делгереңгей тайылбырын дыңнаан.

Ук өөредилгелиг хуралга «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң дугаары 1, 2 ховуу-шөл база мал чеми белеткээриниң, дугаары 3 бригадаларының сураглыг бригадирлери Н. Н. Ефимов, А. Н. Кудрявцев, совхозтуң кол агроному Ш. Ооржак, Хадылыг дуржулга-будүрүлге ажыл-агыйының кол агроному Ю. М. Злыгостев, Дуржулга станциязының чиңгине директору С. С. Монгуш болгаш өскелер-даа совхозтарның амгы берге байдалдан үнериниң чаңгыс аргазы болза, ханылаттынган аренда керээлери болур деп санап турарлар. Оларның саналдарынга немелделерни кожуунуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң кол агроному В. Н. Винников, кожуунуң черком даргазы В. П. Меркулов олар киирген. Өөредилге-хуралды кожуун чагыргазының даргазы Б. К. Балчыой-оол башкарып эрттирген.

Алдын-оол АЖЫ.
Бай-Хаак суур.

КАЙЫ-ДАА КОДАНДА — ХУРАГАННАР

Чөөн-Хемчик кожуунуңу «Кызыл-Чыраа» совхозунуң бо чылын төрүүр 1285 баш хойлары бар. Бо хүннерде 439 хой төрээн, а камгалап алган хураганнарының саны 437.

Малчыннар Роза Ондар, Самбуу Ондар кызымак ажылдап турар.

СҮТТҮ — ЧОНГА

Ол-ла совхозтуң Кодур-Терек сүт-бараан фермазында төрүүр ужурлуг 108 инээнден ам 21 инек төрээн. Оларның 19 бызаазын ончаменди камгалап алган. Ферма хүнде 30 инекти саап, бир инектен 3,9 литр сүттү саап ап келген. Совхоз сүттү чонга бир литрни-ле 1500 рубльге садып келген.

Алдын-оол ОНДАР.

ТУРЦИЯЖЕ АЪТТАНЫПТАР

Республиканың шыырак мөгезин Чечен-оол Монгуш Кызылдан Москваже ужупкан, март 9-та Москва — Стамбул деп рейс-биле ол Турцияже аъттаныптар. Аңаа ооргаш хостуг хүреш маргылдаазынга киржир. Ол маргылдаага Иранның (1993-94 чылдарда Азия чемпионадының тиилекчилери), Ирактың, Турцияның болгаш Азия, Европаның өске-даа күрүнелериниң эң шыырак дээн хостуг хүреш мөгелери хүрежирлер.

Бистиң мөгевис 1991 чылда 17-18 харлыг оолдар аразынга Европа чемпиону атты база-ла Турцияга чаалап алганын билир бис. Ам Чечен-оол хар-назынының аайы-биле улуг мөгелериң аразынче шилчээн (май айда 22 харлаар). 17-18 харлыглар аразынга ,чемпион атты чедип алыры берге-ле турган болбайн аан. Ынчалза-даа кашты көрүп кажараан улуг мөгелер аразынга чемпион ат дээш хүрежири оон каш катап берге дээрзи чугаажок. Бо болур маргылдааже Россияның шыырак дээн мөгелериниң аъттанганының бир кол чылдагааны-даа ында.

Турцияга маргылдаа доосторунуң соон дарый (маргылдаа март 9-12 хүннеринде болур) Россияның эң-не шыырак мөгелериниң белеткел чыыжы март 18-тен апрель 1-ге чедир Кисловодск хоорайга болуп эртер. Ооң кол-ла сорулгазы: апрель 8-10-да Американың Каттышкан Штаттарының Читтануга хоорайга болур делегеи кубогунга база май айда Швейцарияның Фрибургка Европа чемпионадынга киржир Россияның шилиндек командазын шилип алыры. Дүрүм өзугаар ол маргылдааларга бир деңзигеле чаңгыс мөге күрүнезиниң (бо таварылгада Россияның) адын камгалап барын хүрежир. Кисловодскиге болур белеткелге деңзи бүрүзүнге-ле 6-7 хире Россияның эң-не шыырак дээн мөгелерин кыйгыткан. Оларның аразында бистиң республиканың мөгези Чечен-оол Монгуш (52 кг) база бар. Оон өске Ч. Монгуштуң деңзизинде кымнар-кымнар деп мөгелер ол чыышка киржип, чаңгыс путёвканы хунаажырлар?

Бир-ле дугаарында январь 25-30 хүннеринде Красноярскаге болган, Олимпий оюннарының ийи дакпыр чемпиону И. С. Ярыгинниң шаңналы дээш болуп эрткен маргылдааның 52 кг деңзиге тиилекчизи, бурят мөге — Дугар Жамсуев-тир. Оон ынай 1994 чылда Россия чемпиону болган Дагестан чурттуг — Афис Джавадов.

Чечен-оолдуң Кисловодскиге 52 кг деңзиге чаңгыс путевка хунаажыр кол-кол удурланыкчыларының чамдыызын адаарга мындыгдыр.

Чаан-оол АРБАК.

БАЗА БИР ООЛ ЧОК

Бо хүннерде азырап, өстүрүп алган төлүн чидериниң аар-берге ажыг-шүжүүн Каа-Хем кожуунуң «Совет Тыва» совхозунуң ажылчыннары Тамара, Кызыл-оол Хаажыкылар көрүп турар. Оларның оглу Валентин Кызыл-оолович Хаажыкы баштай Бурят Республикага шериг херээн эрттирип турган. Оон солдат оолду Уралдың шериг округунче албан-хүлээлгезин уламчылаары-биле чорудупкан.

Солдат оол Валентин Хаажыкы шеригге турда, ону Чечен Республикада хан төгүүшкүннүг дайынның шөлүнче октапкан. Ооң кандыг байдалга өлүрткениниң дугайында тодаргай медээлер амдыызында бисте чок.

Чечен дайынынга өлүрткен оолдуң дугайында шупту байдалды тодарадып алгаш, номчукчуларга дыңнадыр бис.

(Бистиң корр.).

ЧЫЛЫГНЫ ЧӨП АЖЫГЛААР

Ак-Довуракты ЧЭТ-ке 1993 чылдың ноябрьда, 1994 чылдың февраль айда улуг үрелиишкиннер болганындан хоорайның уруглар албан черлеринде, будүрүлге, эмнелге черлеринде одалга системалары доңганы-биле холбаштыр чылыгбиле хандырылга берге байдалга турган. Хоорайның бүгү ажыл-чорудулгазы ЧЭТ-тиң (чылыг, электри төвүнүң) ажылындан кончуг улуг хамааржыр болгай. Ылаңгыя бо берге рынок харылзааларының үезинде котелдар, агрегаттар септээринге хереглээр артык кезектер тывылбайн турар. Ооң кадында мергежилдиг кадрлар база чедишпес.

Ынчалза-даа ТР-ниң Чаза будүрүлгелериниң, социал-культура объектилериниң, школаларның, эмнелгелериниң, чурталга бажыңнарының энергия болгаш чылыг-биле хандырылгазын экижидер сорулга-биле Ак-Довурак хоорайның ЧЭТ-ке улуг хемчээлдиг септелге база катап кылыышкын ажылдарын чорударынга 3 млрд. ажыг түңге акша-хөреңги-биле дузалаан.

1994 чылдың чайгы үеде бүгү объектилериниң одалга системаларын чаарткаш, котелдарның агар капиталдыг септелгезинге хереглээр хоолайларны Екатеринбург, Первоуральск хоорайлардан сөөртүп эккеп, удур эптээшкин ажылдарын кылдыртканының түңнелинде амгы үеде 5 котел ажылчын байдалда, оларның дөрт доктаамал ажылдап турар.

Амгы үеде 7-ги, 8-ки котелдарның капитал септелгезин Хакасияның, Орск хоорайдан келген бригада ЧЭТ-тиң удуртулгазы-биле тускай керээни чарып алгаш чорудуп турар. Ол ышкаш Кызылдың ЧЭТ-тен бедик мергежилдиг машинистер келгеш, котелдарны эки, шынарлыг ажыглаарының аргалары-биле тус черниң кадрларын өөредип турары багай эвес. Бо хүннерде бүгү-ле объектилерже барып турар изиг сугнуң температуразы 70 градус ажып турар. Ынчалза-даа хоорайның чамдык чуртталга бажыңнарында чылыг чогуур деңнелинде четпейн турар. Чүге дээрге санитар-техниктиг албанның слесарьларының ажылындан ол хамааржыр.

Ынчалза-даа ажыл шагын үзер, арагалаар ажылдакчылар база бар. ЧЭТ-тиң удуртулгазы олар-биле эптежип турары канчап-даа таарышпас. Чижээлээрге, контрольдап, хемчээр хереклеллериң цегинде мастер Е. Гросберг доктаамал арагалап, эзириктер сергедир черге 5-6 катап кирген. Ээлчег начальниктери С. Бытотов, С. Зиноров ажылга бо-ла эзирик тургулаар, 1993-94 чылдарда С. Зиноровтуң ээлчээ ажылдап турда улуг үрелиишкиннер ийи катап болган. Котелдар ажыглалының талазы-биле мастер С. Мөңге-Назын арагалап тургаш, ийи катап ажылдан үндүрткеш, ажылга ийи катап дилеп тургаш кирип алды.

ЧЭТ-тиң удуртулгазы иштики курлавырларны ажыглаар талазы-биле хемчеглерни алыр болза эки. Ынчалза-даа металл конструкцияларын, хоолайларны, арматураларны оорладып турар, оларның кадагалалы багай байдалда. Чамдык слесарь-дуңзаалакчылар чурталга бажыңнарының демир эжиктерин, балконнар дуглаар демирлерни хайындырып берип, «солагай» ажылдарны кылып турда, мастерлер көрбээңнеп эртип турар. Дыка хөй материалдарның, ылаңгыя электродтарның камналгазы куду деңнелде турарын бо фактылар бадыткап турар ышкажыл.

Олег ХОВАЛЫГ.

Катап-ла «Хайыракан» дугайында

ЧУДУК АДААНЧЕ ЧУДУРУУН СУПКАНЫ ОЛ БЕ?

Чөөн-Хемчик кожуунда Хайыракан аттыг коллективтиг будүрүлгеде бода малдың өлүп хораар чоруу ам-даа уламчылавышаан. Ылаңгыя Дөргүн сүт-бараан фермазында байдал аажок дүвүренчиг болуп артпышаан. Эрткен февраль айда 59 бода мал азы беш улуг инек, 15 хунажын, 39 бызаа доң кажааларга доңуп, аштап өлген.

Оон ынай Бора-Хөлде молдургалар малдаан Аржаалай Кара-Салдың коданындан 45 баш өлген, 51 баш ис чок читкен. Арткан 45 молдургаларны сиген-ширбинли аройын малчыннарга азыраары-оиле 9-15 баш кылдыр үлеп бергилээн. База ажыл-агыйның удуртукчуларының, тускай эртемниглериниң малчыннар-биле харылзаа чогу, харыысалгазының кошкаагы маңаа хамааржыр, малчыннарга үлеп берген молдургаларның чамдыызы ийи-чаңгыстап база өлүп турар апарган.

Кожуунга эрткилээн кыштаглаашкын айтырыын сайгарган каш-даа хуралдарга кожуунуң кол мал эмчизи Дарый-оол Куулар шыңгыы негелделерни тургузуп келген. Көдээ ажыл-агый эргелели-даа, удуртукчу Х. С. Дамба-Даржаа-даа ону хаайынга хакпайн, анаала дыңнап эрттирип каан.

Чайгы, күскү үелерде белеткеп алган силозун кожазы «Тыва» совхозка садыпкан. Оон ынай сиген курлавырларын суурнуң, хоорайның хуузунда мал тудуп турар кижилеринге будүү акша-төгерикке, арага-дарыга садып, орнапкан бооп турар.

Шээр мал коданнарында хорамча база бар бооп турар. Өлгени 40, билдинмейн турар четпези 80 хире баш. Бо дээрге четче эвес сан-чурагайлар-дыр. Өлген, читкен шээр малының санын чажырып турар малчыннар база бар. Черле ынчаш Хайыракан коллективтиг будүрүлгениң удуртукчулары ниитиниң малының отчет-учедунга ханы сайгарылга кылбайн турары моон-на илдең ышкажыл.

Март 4-те эртенги саалда үезинде чеде бердивис. Инек саар улуг кажаа. Одалга чок: саанчылар хыраалыг, соок даш кажаага инектерни саап кыштаан улус болду. Мал адаанга урар өдек, чадар саваң-даа чок. Саап турар каш-даа инек чыдар, тура албас чорду. Сооктан, аштан хөөкүй адыгуузун малдың чудап баксырап турарын ийи караавыс-биле көрдүвүс-даа. Чүү дээр боор, каракка чаржынчыг-ла чорду.

Фермада саар инектерге бээр чарбаның эвээш курлавыры арткан. Сигени чок деп чугаалаза хөөредиг болбас боор. Кажаада каш ооодал сиген бар чорду. Ооозун элээн каш инектер «доилап» турар. Ферманың бе, хуу кижилериң инектери ое дээрзин айтырарывыска орта билир кижи чок болду.

Саанчылар-биле кыска чугаа база кылдывыс. Бир саанчы **(Малина Ондар)** хомудалын илеретти:

— Каш-даа ай иштинде шалың-төлевир албадывыс. Уруглар пособиези-биле хлеб борастап тур бис. Ийе, ажыл-агый хооруп, соктап чиир тарааны берген, ол ам төнер деп барган. Кожуунуң ажыл-агыйларындан Хайыракан дег ядыы, ажылы сандаргай ажыл-агый чок деп бодаар мен. Удуртукчулары бистиң ажыл, амыдыралывысче көңүс кичээнгей салбас-тыр. Каш-даа чыл иштинде тускай ажылчын хептер албадывыс. Келген хептерни контора ажылдакчылары боттарының аразында үлежип алган деп чугаа дыңнадывыс. Малчын бүрүзүнге 200 муңнап үлээр акша келген дээр чорду. Ону бис кайын алыр бис, база-ла контора ажылдакчылары аразында үлежип алырлар ыйнаан. Контора ажылдакчыларын чаартып солувас чүве болза, бистиң ажыл, амыдыралывыс кайын экижиир деп аан. Хоржок апарган даргалар-дыр, келген чүүлдү олар бир дугаарында «аас» деп четтирер «хоочулуг» апарганнар.

Ферманың хоочун ажылчыны, бызаа ажаакчызы Шет Куулар:

Ферманың саанчыларыбиле кадарчыларынга азыраар кылдыр 40 ажыг бызааны үлеп берген. Олар база ийи-чаңгыстап өлүп турар. Мээң азырап турар бызааларымдан 10, Чечек Ондардан 17, Валентина Саттан 22 баш бызаа өлген. Ийи бызаа ажаакчызы эштерим бызаалары өлүп каарга ажыл чок анаа олурупкан. Чаа соңгуткан даргавыс Виктор Куулар шай садып алыр акша бээр турган мегелеп каапты. Бодумнуң акшам, уруглар пособиези-биле шайлар садып алгаш, бызааларымны эмискиктеп тур мен. Шайым-даа, акшамдаа төнер деп барды.

Та кайы ажыл-агыйдан эккелген кара сиген чүве. Ону чигеш чамдык бызаалар кара өтпек өткеш базы өлүп турарын чугаалады. Сөөлгү үеде ол сигенни бызааларга каап бээрин арай шеглеп турар улус болду. Шуут бербес дээрге, оон өске сиген бар эвес, өс эдип, бичелеп каап берип турарлар.

Кожазы Баян-Тала колдарын чоруткан. Бо бүгүнү баш бурунгаар чардынган керээ-биле кылгылаан. Төлевир акшалар үе-шаанда шилчиттинип, төлеттинген бооп турар.

Кожуунуң суурларында уруглар албан черлериниң, культураның чамдык будүрүлгелери ара турупкан. Олар колдуунда биске хамааржыр. Будүрүлге материалдары садып алыр акша-төгериктиң чок болганы ол-дур. Аңаа Хорум-Даг, Теве-Хая, Бажың-Алаак суурлар хамааржыр. Оон ынай ол черлериниң ажыл-агыйларының күрүнеге төлээр өре-ширези баш ашкан. Ооң уламындан хайыраан будуглар ара кагдынып, хоптак-чазый кижилер оларны тоймаглап, оорлап турупбергени дыка хорадан чыг, хомуданчыг-дыр. Будуг материалдары, акша чокта будугжулар чүү кылыр боор.

Мурнунда ышкаш элоекчалоак машина-техника канда боор ийик, улуг гаражывыс безин хозап калган. Чогум шуут-ла куруг калоаан бис, күш-ажыл кылып шыдаар дериг-хереклеллериви хире-шаа-биле бар. Ынай-бээр түүктер сөөртүр машина-балгат-биле хандырылгавыс ындыг-ла кончуг кыдыра, хоомай эвес ийин.

Чамдык бистиң-биле төрелдешкек будуг будүрүлгелери акша-төгериктиң кызагдалындан буурап дүжүп турар апарган. Чижээ, бистиң кожавыс АКМК-2-ни аңаа хамаарыштырып болур. Сүт-Хөл кожуун чаа тургустунуп турда, ооң будуг-суурларынга киирген ачы-үлүү аажок улуг турду. Рыноктуг экономикаже шилчилге эгелээн соонда бо улуг будуг организациязы кызагдаткаш, хенертен буурап дүжүп калды. Бистиң-биле кожа турган конторазы үптелгеге таварышкан. Ооң машина-техниказы кайнаар барганы ужу-бажы билдинмес апарган. Биске кадып каан турган болза, бо улуг будуг организациязы кайын ис-даш чок чиде бээр деп аан. Бис оон эргекке ораам хире чүве-даа албаан бис.

Чугаамны мооң-биле кызыгаарлап, мынчаар түүнеп каайн. Бо берге үеде организациявысты ышкынмас дээш бар аргаларны ажыглап, амыдырал дээш быжыг туржур сорулгалыг бис. Ындыг болганда будугжу бүрүзү тывынгыр, сагынгыр, саңгарлыкчы арга-шинээн ышкынмайн турары чугула. Ынчангаш быжыг туруш херек.

Түлүш КАРЫМА чугаалашкан.

Рынок болгаш амыдырал

БЫЖЫГ ТУРУШ ХЕРЕК

Арагачы Натант-Доржуевич Ооржак № 1 АКМК-га хөй чылдар иштинде бригадирлеп, проработап, инженерлеп ажылдап келген. Ынчангаш ону бо будуг организациязының ажыл-хереклерин беш салаазы дег эки билир кижи дизе, хөөрем чугаа болбас. Ам кол инженер бооп ажылдап турар, будуг талазы-биле тускай эртем-билиглиг. Ам аңаа сөстен берээлиңер.

— Бо будуг организациязы Чөөн-Хемчик кожуунда эң улуг будүрүлге черинге санаттырып чоруур. 1990 чылдарның мурнунда кожуунуң суурлар өүрүзүнге тускай будугжу звено, бригадалар-лыг турду. Оон ынай кожазы Сүт-Хөл, Өвүр кожууннарының будугжуларынга база төлептиг үлүг-хуузун киириштирип чораан. Совхозтар, будүрүлгелер дээш өске-даа черлер-биле тускай керээлерни чаргаш, янзы-бүрү бажың-балгаттарны, мал кажааларын хөй-биле туду бергилеп турду.

База будугжу кадрлар агаар, суг-оиле дөмей негеттинип турган чүве. Кижилерни ажылга хаара будар талазы-биле кандыг-даа будүрүлгелерден мурнуку одуругга чоруп келген. Акша-төлевир, хандырылга-даа шыырак турган. Ылаңгыя аныяктарны бо будүрүлгеге аажок сонуургалдыг чораан улус дизе чазыг болбас боор. Ажыл дилээн кижилериң хөй кезии биске келир, оларны хомудатпайн удаадараа хүлээп ап, тускай будугжу звено, бригадаларны тургузуп, дораан ажылдадып турдувус. Биске ажыл-амыдырал солун, хөглүг-даа турганын будугжулар ам сактып чоруурлар-дыр.

Рыноктуг экономикаже шилчилге-даа эгелээн. Бүгү чуртта будүрүлгелер дег, бистиң будуг организациязынга шаптыктыг уржуктар база келген. Ажылчын күш кызырылдазындан дыка хөй будугжу звено, бригадалар буурап дүшкүлээн. Өртектериң улгатканы, акша-төгериктиң үнези хүн келген будум кудулап турарындан ажыл-агыйлар бистиң-биле керээ чарбастай берген. Ооң уламындан дыка хөй будүрүкчүлүг ажылчын күштерни ышкынып турарывыс чажыт эвес, бөгүнгү ажыл, амыдырал херек кырында бадыткап, херечилеп тур ышкажыл. Ам бисте каш-ла санныг будугжу бригада арткан. Оларның кылыр ажылдары үүрмектелип, аарсаарлар апарган.

Мурнунда ышкаш төктүпчайлып турар чүве кайда боор аан. Будуг материалдары ховартап, өртектериң улгатканындан чагыглар, керээлер биске шоолуг келеестээн. Ооң уламындан кылыр ажылдар көзүлдүр-ле кызырлып баткан. Ажыл кижилерни дилеп турган магалыг үе эрткен, ам кижилер ажылды дилеп турар апарган. Кызып чорааш дилеп, тып алырга, акша-төлевири эвээш, чок болза оон төлевири узамдыгын туруп бээр. Ооң хараазы-биле алыр, бээр өреширеле баш ашкан.

Эрткен 1994 чылда будугга 319 млн. 608 муң рубль түңнүг акша капитал салыышкынга турган. Херек кырында оон 277 млн. 732 муң 400 руольдиң будуг ажылдары кылдынган. Бо ажылдарны 1-1 бызаңчы, шеверлекчилер бригадалары кылып чоруткулаан. База тайгада беш кижи составтыг ыяш белеткээр звенонуң кежигүннериниң киирип турар үлүг-хуузу эвээш эвес.

Оон-моон сураглап, тыптынып тургаш, будугларны кылып тур бис. Колдуунда септээр, чаартыр ажылдар болгулаар-дыр. Чоннуң хууда чунар-бажыңнарын, мал кажааларын, гаражтарын база будуп берип тур бис. Акша-төлевир ындыг-ла өкпеленчиг эвес ийин.

Эрткен 1994 чылда ийи аал чурттаар бир бажыңны кылып, ИХК-ның таңныылдар гаражын будуп берген. Оон ынай № 1, 2 школаларга янзы-бүрү септелге ажылдарын чоруткан. Бо бүгүнү баш бурунгаар чардынган керээ-биле кылгылаан. Төлевир акшалар үе-шаанда шилчиттинип, төлеттинген бооп турар.

Кожуунуң суурларында уруглар албан черлериниң, культураның чамдык будуглары ара турупкан. Олар колдуунда биске хамааржыр. Будуг материалдары садып алыр акша-төгериктиң чок болганы ол-дур. Аңаа Хорум-Даг, Теве-Хая, Бажың-Алаак суурлар хамааржыр. Оон ынай ол черлериниң ажыл-агыйларының күрүнеге төлээр өре-ширези баш ашкан. Ооң уламындан хайыраан будуглар ара кагдынып, хоптак-чазый кижилер оларны тоймаглап, оорлап турупбергени дыка хорадан чыг, хомуданчыг-дыр. Будуг материалдары, акша чокта будугжулар чүү кылыр боор.

Мурнунда ышкаш элоекчалоак машина-техника канда боор ийик, улуг гаражывыс безин хозап калган. Чогум шуут-ла куруг калоаан бис, күш-ажыл кылып шыдаар дериг-хереклеллериви хире-шаа-биле бар. Ынай-бээр түүктер сөөртүр машина-балгат-биле хандырылгавыс ындыг-ла кончуг кыдыра, хоомай эвес ийин.

Чамдык бистиң-биле төрелдешкек будуг будүрүлгелери акша-төгериктиң кызагдалындан буурап дүжүп турар апарган. Чижээ, бистиң кожавыс АКМК-2-ни аңаа хамаарыштырып болур. Сүт-Хөл кожуун чаа тургустунуп турда, ооң будуг-суурларынга киирген ачы-үлүү аажок улуг турду. Рыноктуг экономикаже шилчилге эгелээн соонда бо улуг будуг организациязы акша-төгериккe кызагдаткаш, хенертен буурап дүжүп калды. Бистиң-биле кожа турган конторазы үптелгеге таварышкан. Ооң машина-техниказы кайнаар барганы ужу-бажы билдинмес апарган. Биске кадып каан турган болза, бо улуг будуг организациязы кайын ис-даш чок чиде бээр деп аан. Бис оон эргекке ораам хире чүве-даа албаан бис.

Чугаамны мооң-биле кызыгаарлап, мынчаар түүнеп каайн. Бо берге үеде организациявысты ышкынмас дээш бар аргаларны ажыглап, амыдырал дээш быжыг туржур сорулгалыг бис. Ындыг болганда будугжу бүрүзү тывынгыр, сагынгыр, саңгарлыкчы арга-шинээн ышкынмайн турары чугула. Ынчангаш быжыг туруш херек.

Түлүш КАРЫМА чугаалашкан.

1995 чылда бойдус хүрээлелин хирлендиргени дээш бааза норма төлевирлерин өстүрер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫН (ПАРЛАМЕНТИЗИНИН) ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының **доктаадыры болза:**

1995 чылдың январь 1-ден эгелээш, Тыва Республиканың бойдус хүрээлелин хирлендирип турар будурүлгелерге 1993 чылдың эгезинден бээр күштүг бооп келген бааза норма төлевирлерин коэффициентини өстүрерип Долгандыр турар хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаар яамыга чөпшээрээр.

17—хирлендириишкиниң болгу дег нормаларының хемчээлинге (агаарже ыштарны үндүрери, артынчыларны тургузары).

17—доктааткан лимиттериң хемчээлинге (агаарже ыштарны үндүрери, артынчыларны тургузары).

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай
1995 чылдың март 3.
№ 246.

Тыва Республиканың арат (тараачын) ажыл-агыйларының дөртку республика конференциязының Кыйгырыының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫН (ПАРЛАМЕНТИЗИНИН) ДОКТААЛЫ

Республикага аграр реформаларны Хоойлу өзугаар деткиир, арат (тараачын) ажыл-агыйларның ажыл-чорудулгазының эрге-хоойлу баазазын хөгжүдер дугайында Дээди Хуралга арат (тараачын) ажыл-агыйларның дөртку республика конференциязының Кыйгырыына хөлбаштыр Тыва Республиканың Дээди Хуралының **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың аъш-чем рыногун хевирлеп турдуузарынга арат (тараачын) ажыл-агыйлар сөөлгү чылдарда көскү үлүг-хуузун киирип турарын демдеглээр.

2. Совхозтарны болгаш колхозтарны эде организастап турарынга холбаштыр арат (тараачын) ажыл-агыйларның ажыл-чорудулгазының, ооң иштинде көдээ ажыл-агыйны кооперастаарынга үндүрүгге, чер харылзааларынга, өөнчү пайларынга холбашкан айтырыларга эрге-хоойлу баазазын сайзырангайжыдар болгаш хөгжүдер талазы-биле хоойлужудулга саналдарын 1995 чылдың дургузунда ажылдап кылырын Дээди Хуралдың Аграр политика болгаш бойдусту ажыглаар комитединге дагзыр.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай
1995 чылдың март 1.
№ 241.

Тыва Республиканың Президентизинин 1994 чылдың ноябрь 14-те № 212 Чарлыының 14-күү пунктузунда көрдүнген Тыва Республиканың Президентизинин саналының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫН ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Президентизинин 1994 чылдың ноябрь 14-те № 212 Чарлыының 14-күү пунктузунда көрдүнген Тыва Республиканың Президентизинин саналын сайгарып чугаалажып көргеш, Тыва Республиканың Дээди Хуралының **доктаадыры болза:**

Тыва Республиканың күүсекчи болгаш төлээлелге эрге-чагырга органдарының материал-техниктиг хандырылгазының талазы-биле күрүне эргелелинге «Өдүген» гостиница комплекизин (Дээди Хурал бажыңында столовая-биле кады) долузу-биле ажыл-агый чорудулгазынга, а ол ышкаш Кызыл хоорай чагыргазынга Дээди Хуралдың бажыңының немелде тудуун долу ажыл-агый чорудулгазынга дамчыдары-биле кызыгаарлаттынмышаан, Тыва Республиканың Президентизинин Дээди Хуралының секретариадының Ажыл-агый эргелелин дүжүрер дугайында саналын хүлээп албас.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай, 1995 чылдың февраль 3. № 244.

Тыва Республиканың девискээринде хуу хевир-биле ажылдап турар нотариустарның орулгаларынга үндүрүг онаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫН ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының **доктаадыры болза:**

Тыва Республиканың девискээринде хуу хевир-биле ажылдап турар нотариустардан оларның албан төлээр ужурлуг төлелгелерни төлээнинин соонда алган орулгазындан ай санында үндүрүгну дараазында хемчээлдерге тыртар:

орулгазы 5000000 рубль чедир болза—30 хуу;
5000001-ден 10000000 рубль чедир —50 хуу;
10000000 рубльден ажыг болза —70 хуу.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай, 1995 чылдың март 2. № 245.

● Сайыттың оралакчызынга сөс ●

ЭКОНОМИКТИГ БУУРААШКЫНДАН КАНЧАП УШТУНАРЫЛ?

Республиканың көдээ ажыл-агыйы амгы хүннерде эң берге байдалда келген дээрзи маргыш чок. Россияның экономиказында таваржып турар кризистиң аргын, ооң-биле бир баг болганывыста, чайлаш чок чурттап эртер үүле биске таварышканы бо-дур.

1994 чылдың иштинде республиканың колхоз, совхозтары, коллективтиг бүдүрүлгелери 53 млрд. рубль түнүг банк чээлилерин дуламчы кылдыр алза-даа, продукция бүдүрүлгезин хурнуку чылдардан кудулаттпас, мал бажының санын эвээжетпес, экономиканы бадырбас дээн изиг күзелдерге боттанмайн барган. Ооң кол чылдагааннарынга бистиң күзелдериске улуг-ла чагыртпас өртектериң дең эвес озүлдезин (көдээ ажыл-агый болгаш үлетпүр продукцияларының), рубльдиң үнезинин хүн бүрү кудулаашкыны, банк чээлилериң ажыглааны дээш төлөөр хуузунун, үндүрүлгелериң аартааны дээш оондаа хөй чылдагааннарны адап болур-ла харын.

Ындыг-даа болза продукция бүдүрер ужурлуг ажыл-агыйларывыстың, ында коллективтерниң тывынгыр, ажылгыр тура-соруундан хамаарышкы дег экономиктиг сорулларны чедир ажыглаашкын турарывысты кысказа-даа бол сайгарып бижикир бодай-дыр мен.

Бир дугаарында айтып каар үүл: рынок экономиказының сагыыр ужурлуг чыңгыы дүрүмү — кым хөй-ү, чиик өртек-биле бүдүрер болгаш дүрген саарар-дыр, от чижилгере тиилээр ужурлуг. Ам көдээде социал, культура албан черлериниң ажыглаашкынын күрүне бюджединче берипкеннер ажыл-агыйларга дыка улуг дузаламчы болганын айтыр апаар. Ол дээрге дыка хөй түнүг акша-төгериктиг чарыгдалын республиканың бюджеди магадылалга аанган ол. Ынчангаш көдээ ажылчылерге продукцияны чиик от-уне-биле бүдүрериңге аа-базымны бергени ол дээ билзе эки.

Ооң-биле чергелештир үүгле бистиң боттарывысты хамааржыр чер ажыглалы, малдың бажын өстүрери болгаш төлүн ончаланды камгалап алыры, хорумчазын, чидириглерин болдурбазы дээн чижектиг айтырыгларны кошкак шиитпирлеп турарывысты айтыр апаар.

Бистиң ажыгыыска бир кол угланыышкын бүдүрүлгеге чарыгдалларны кызыгары болур. **1994 чылда республиканың көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң үүгле бүдүрүлгеге чарыгдалдары 83 млрд. рубль болган. Ону үүгле 10 хуу өзүн кызыыштар болзувусса 8,5 млрд. рубль болур ышкажыл.** Мал-магаанывысты өлүрүп-кырып, самчыгдап, техниканы үптеп-тоймаглап, кывар-чаар материалдарны төп-чайып, оорлап, хөмүр-дашты дажыглап, төтчеглеп турар бис. Аар өртектиг электри энергиязын чөптүг ажыглавайн, өртээн төлевес-тир бис. Хөй араттарывыс амдаа колхоз, совхозтарның мойнундан дүшпээн болгай, ону чажырар арга чок, көстүп турар чүве-дир. Үстүнде чарыгдалдарны чер мал продукцияларының бот-унезинче үндүр чыгып дээрге, хөөкүй малывыс, черивис чеже-даа эт, сүт, дүк, төл, тараа, ногаа өөрге, экономиканы күгээдеглиптер хөре когулуг күү үчер деп.

Мынча хөй чарыгдалдарлыг көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери рыноктун дошкун агымынга канчап быражырыл ынчаш? Ооң кадында бүдүрүлгениң беримчези, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү болгаш өске-даа экономиктиг быларны, кымбир кижи хоруп каан дег, уттуп турарывыс база бар. Ынчангаш өртектер чеже-даа халып-шурап турар болза, ында бистиң үлүүвүс база хөй дээрзин чугаалап турарым ол.

Амгы үеде өнчүге хамаарыштыр, «ооң эзэи чогум кымыл, ажыл-агыйларның бар турган бүдүрүлгечепсектерин таныш-көрүш, төрел-дөргүл аайы-биле садып-саарып, оорлап, төтчеглеп төндүрер дей берин» дээн дүвүрээзиннер базындезин чок эвес-ле болгай. Ол хиреде иниитиниң өнчүзүнүң камгалалы дээн кымдаа демисел чорутпайн турар. Ниитиниң өнчүзүн садып-саарганы, самчыгдааны дээш чаңгыс-даа херек оттуртунмаан, чаңгыс-даа кижи мынчага дээр кеземче, харысалгага онзашпаан.

Бо байдалдан канчап уштунарыл деп айтырыга угаан-сарыылдыг сүмелер, ханы бодалдыг саналдарны киирери, оларны өөренип көрүп турган, амыдыралга боттандырары негеттинип келген.

Мээң бодап турарым-биле чоннуң өнчүзүреп келгени ылап. Ынчангаш көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң экономиказын быжыглаарда, бүдүрген продукцияның бот-унезин чиигедип, чарыгдалдарны болдунар аргалары-биле кызырып турган, рынок чижилгезинге алыспас кылдыр, көвүдеди, шынарлыг кылдыр бүдүрери-биле өнчүге хамаарыштыр ажылды чорудары чугула апарган. Чурттуң экономиказының уг-шин-даа ындыг орукче чоруп олурар ышкажыл. Колхоз, совхозтарны 1992-93 чылдарда эде организастаанының түңнелинде, чер болгаш өнчү коллектив кежигүннериниң ниити өнчүзү дижип, устав, саавырга бижип алзывысса-даа, ол өнчүвүс ам-даа ээ чок артпышаан деп болур байдалда турар.

Ынчангаш республиканың Чазаа, Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы колхоз, совхозтарны эде организастаарының ийиги чадазы кылдыр бо чылдан эгелеп ажылды чорударын планнап турар. Амгы үеде бо талазы биле чуртта, республикада хоойлулар, доктаалдар, дуржулгалар мооң мурнында турганындан көвүдеп келгени болгаш четпестерни, частырыгларны удур эдип чоруп олурары ол ажылды ханыладырынга идигни берип турар. Ындыг болганда чер реформазын, эде организастаашкынны уламчылаары үстүнде бижээним четпестерни болдурбазының база бир магадылалы кылдыр көөр болза эки деп бодаар мен.

Эде организастаашкынны чорударда, Нижегород областының дуржулгазындан бистиң байдалывыска таржып болур үүлдерни шингээдип алыры чугула деп санап турар бис. Чер болгаш өнчүнү бичежек бүдүрүлгелериниң кежигүннеринче ам-даа чоокшуладыр, оларны ылап-ла ээ болдурар, бот-харыысалгазын болгаш материалдыг сонуургалын бедидер сорулга, дуржулганың бо хевири үениң негелдезинге дүгжүп турар. Ону республикадан ол обласка чораан бөлүктүң киржикчилери бадыткап турар. Дуржулганың бир эки талазы — чер болгаш өнчү үлүглерин кижи бүрүзүнге херек кырында үлеп турбайн, чиштирилге (аукцион) аргазы-биле иңкпе азы чөптүг дугуржулга езугаар өнчү ээлериниң эки туразыбиле мөөннеп турган, кооперативтерни, эштежилгелерни, өг-бүле, төрел-дөргүл аайы-биле каттыжыышкынларны, арат (тараачын) ажыл-агыйларны, бүдүрүлгениң чаа хевирлерин тургузуп турарында. А бистиң Тываның эрткен оруунун дуржулгазын эдерип, үстүнде адаанын бүдүрүлгелер хевирлиг арбаннарны, МЧАЭлерни, артельдерни үүге тургузуп болбас деп.

Колхоз, совхозтарны эде организастаары, ону канчаар боттандырар механизмнериниң дугайында Нижегород областың дуржулгазынга даянып турган, аргаларны дилеп, акша-төгерикти үндүрүп турган, Россия Федерациязының доктаалдарын белеткеп кылып каан саавыр бар чорду.

Бо дуржулганың дугайында чамдык кижилер ажыл-агыйларны тарадыр дээн орук-тур деп бодаары чадавас. Ол областың Думазының аграр комитет даргазының: «колхоз, совхозтарны тарадырын күзээн кижилерге бо дуржулга ажыглаттынмас. Бо дээрге коллективтер кылдыр ажылдаар арга-дыр» дээннинге каттыжар кижи болдум.

Мону барымдаалааш экономиказы буурааашкында келген, ажылгыр харык-шинээн барык чидирген деп болур ажыл-агыйлар эде организастаттынарынче далажыр болза эки. Үе эрттирип, озалдаар болза, буурааашкын (банкротство) хоойлузунга таваржып, ажыл-агыйны дүжүреринге келзе, ындыг коллективтерниң ажыл-амыдыралынга оон-даа аар, берге уржуктарны чедирип болур.

Эде организастаашкынны чорударда, эрткен чылдарга бодаарга, 1995 чылда элээн экономиктиг күрүне деткимчелери база тыптып турар. Борта хамаарыштыр Россия Федерациязының көдээ ажыл-агый продуктуларын күрүне курлавырларынга хереглээри-биле садып алырының чурумнарын айыткан, 1994 чылдың декабрь 2-де хүлээп алган Хоойлузу дузалаар ужурлуг. Ында айытканы: керээ езугаар күрүнеге садып турар продукцияның өртээнин 50 хуузун авансылап бээрин, төлевирни инкасса чуруму-биле санажырын, каража-когарал чедиргенде, торгаал төлээриниң чурумнарын, чиигелделиг үндүрүг төлевирин, чээлилер бээрин, продукцияны садып алыр эң кудуку өртээн ооң бот-үнезинден эвээш эвес өртектер-биле садып алырын хоойлуда көрүп турар.

Ооң-биле чергелештир эде организастаашкын түңнелинде тургустунган юридиктиг кооперативтерге, эштежилгелерге, арбанларга бо чылдан эгелеп төпчүткен чээлилерни үлеп турган, боттуг дуза чедирерин сорулга кылдыр салыр ужурлуг бис. Мооң мурнунда Барыын-Хемчик болгаш Өвүр кожууннарга тургустунган кооперативтерге янзы-бүрү чылдагааннар-биле ындыг дузаны чедирип шыдаваныстан, олар деткимче албайн барган-на болгай.

База бир айтып каар үүл. Эде организастаашкынны чорударда, тускай эртемниглериниң деткимчези херек болуп турар. Кажан кооперативтер, эштежилгелер, арбаннар дээн чижектиг бүдүрүлгелерни тургузарда, ону баштап удуртур кижилер ажылчыннарның алган үлүглери езугаар оларны эвилелдээр болгай. Чаа тургустунар бүдүрүлгелериң салым-чолу оларны башкарар кижилерден кол хамаарылгалыг болур.

Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының коллегиязының 1994 чылдың декабрь 28-те шиитпири-биле Нижегород областың дуржулгазын өөренип көөрү-биле бүгү ажыл-агыйларның хуралдарын эрттирер, а бир эвес эде организастаттынар деп шиитпирни аңаа хүлээп аптар болза, оларга ол ажылды боттандырары-биле тускай эртемниглер боттуг дузаны көргүзери көрдүнген. Бо ажылды чорударда коллективтер боттарының эки тура күсели-биле эгелезин деп тайылбырлап турар бис. Бо дуржулганы экономиказы чүгээр байдалдыг деп санадыр турар ажыл-агыйлар, бүдүрүлгелер чүге база ажыглап болбас деп.

А экономиказы буурааашкын байдалында ажыл-агыйларны дорту-биле эде тургустунарын сүмелээр ужурда келген бис. Бо чылдың дургузында хары угда хөй ажыл-агыйларны эде организастаары берге-ле ыйнаан харын. Ындыг-даа болза кожуун бүрүзүнден бирийи бүдүрүлгелер коллективтери черле чаартынын ажылдаарын үе негеп келген.

Кол-ла чүве — ажылчыннарга эде организастаашкын дугайында тайылбыр ажылын калбаа-биле чорударындан кончуг хамааржыр. Чүге дээрге, өнчү чоннуу, коллектив кежигүннериниң болгай. Чон боду элээн дидим, шимченгир, билдилиг хөделир, келир үедеги салым-хуузун боттары шиитпирлээр ужурлуг. Ийи-чаңгыс удуртукчулар эвес аан.

Ынчангаш черни, өнчүнү бичежек бүдүрүлгелерге бергеш, амыдыралдың угшиин дилеп тывары чоокку үениң шиитпирлээр ужурлуг айтырыы-дыр.

Шын харын, эртер орук берге болур. Сайзырай берген даштыкы чурттар ону 10-15 чылда эрткен боордур. Даарта дораан амыдыралды хөгжүлдениң делгем оруунче углап кириптер ындыг айтыышкын манаар болзувусса, часканывыс ол. Ооң эм-таңын чиге сөглептери болдунмас херек-тир. Эки хүн кээп, рыноктуң шимчедикчилери болур-чогууру-биле ажылдай берип, күрүне көдээ ажыл-агыйның хөгжүлдезинге дээштиг дузаны (халас эвес-ле ыйнаан) чедирип эгелей бээрге, өнчүвүс төнүп, соондан кылаштаар малывыс эсти берген турар болза, багай болур.

Ынчангаш бүгү-ле бар аргалар-биле экономиктиг буурааашкындан камгаланы-ры негеттинип келген. Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының ажылдакчылары хүн үнер-ле бо айтырыгларны аай-дедир сайгарып, бистен хамаарышкан бүгү хемчегларни ап турар бис. Ындыг-даа болза, экономиктиг кризистиң алыс дөзү ханылаан болганда, биске алыспайн турары шын. Ооң кадында чамдык кижилер үениң бергезин ажыглап алгаш, бистиң яамыны, ооң кожууннарда эргеледлерин бактап, олар турар бе, турбас бе деп хурал-суглаага, радио, солуннарга «мен-мен» деп сөстер ажыглап, трибунадан «Республиканы чемгериптер бис» деп улуг аас эдип, колхоз, совхозтарның болгаш күрүненің удуртур органнарының эрге-ажыынче халдап, оларны ылгай көрүп турары канчап-даа таарышпас.

Ындыг хөөннерге алзып, бо хүннерде чамдык кожууннарның удуртукчулары көдээ ажыл-агый эргеледдериниң тускай эртемниглерин кызыргаш, өске адырларга ажылдакчыларны немеп турар. А яамының бодунга сан-хөө албан черинин ыйыышкыны-биле бо чылын 37-ле тускай эртемниглер, удуртукчулар артар хевирлиг апарган. 1990 чылга чедир аңаа 180 кижи ажылдап турган. Колдуу көдээ ажыл-агыйлыг республикага, хан, судалыынче киир өөредип каан тускай эртемниглерни тарадыпкаш, ооң соонда хомудай бербес бис бе? Ам бизин кожууннарда көдээ ажыл-агый кадрларының айтырыы дыка берге байдалда.

Эргим көдээ чонум, бо үеде чурттталганың кадыг-берге аагы бүгү таладан бисти ыйын келген-дир. Республиканың көдээ ажыл-агыйын экономиктиг буурааашкынга чедирбес дээш бүгү-ле аргаларны ажыглап турган камгаланыр ужурлуг бис. Эмин эрттир ундаравайн, эде-хере тыртыныш, тургустунун ажылдазывысса эки боор.

Макар САТ.

Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының сайыдының бирги оралакчызы.

(Гонорарын «Шынга» артырдым).

Мал эмчизинге сөс

ВЕТЕРИНАРЛЫГ ХООЙЛУЖУДУЛГАНЫ САГЫЫРЫ АЛБАН

Россия Федерациязының 1992 чылдың октябрь 29-та № 830 доктаалын күүседири-биле база республиканың девискээрин даштыкы чурттардан, кожа чыдар область, крайлардан кирип кээп болур малга, кижиге онза аныылдыг халдавырлыг аарыглардан камгалаары-оиле ТР-ниң Чазаа 1993 чылдың февраль 10-да № 53 доктаалды хүлээп алган. Аргыжылга шапкынчаан, чурттар аразының кады ажылдажылга бүдүрүлгелери, республикада арат болгаш өске-даа биче бүдүрүлгелер хүн келген тудум-на көвүдеп турар болганда, ук доктаалды үешаанда хүлээп алганы эки болган.

Хөй кезиинде даштыкы чурттар Көрейден, Кыдаттан, Моолдан мал продуктулары Тываже кирип кээп турар. А бистиң республикадан ол чурттарже иви мыныызы, алгы-кеш, дүк дээш өскедаа мал продукциязы үргулчу эвес-даа болза, өилеп-өилеп, орнажылга аргазыбиле үнүп чоруп турар.

Борта ветеринарлыг серемчилелди кошкадыр болза, шала сезинчиг үүлдер саза хөй. 1992-93 чылдарда Моол—Тыва садыг харылзаалары нептереп турда, Моолдан хөй эзт аймаан, хөй дүгүн киирерин чөпшээрээнивис түңнелинде, ол продукция Саян артынга чиик өртекке саттынын, чамдык улусту амдажыдып турган. Черногорскиниң дүк болбаазырадыр фабриказы Тываның дүгүн алдастай берген. Ынчангаш 1994 чылда Моолдан Тываже мал продуктуларын киирерин эвээжеткен бис. Ынчап туроуже Саян артында турар акционер ниитилелдер, Тывада моол-тыва эштежилгелер, ветеринария албаннарынга ойлдиртпеин, бо-ла мал продукциялары эккээр таварылгалар бар.

Моолга шинчидип, хынадып албайн, чогуур документилери чок, ону чемге ажыглап болур-болбазының дугайында даштыкы күрүненің ветеринария албан черлериндеи эккеп көргүзер ужурлуг документилери чок болгаш, Тывага кээп шинчидер, хынадыр таварылгалар бар.

Бо чылдың февраль эгезинде Хакас Республикада турар «Аскизавтотранс» акционер ниитилел Моолдан Хандагайты таварыштыр 39 тонна хой, инек эздин эрттирип алгаш, Абаканың эзт комбинадында колбаса кылыры-биле дужаап чадап турар. Мооң ужурунда ийи республика аразында дүвүрээзин көдүрүп турар. Саян артында эзт өртээ улуг болуп турары-биле, сөөлгү үеде Тывадан ынаар хөй эзт чоруп турар.

Хуу кижилер, коммерсантылар (хөй кезиинде аныяк кижилер) база-ла чүвениң ужурун чедир өөреник, ойлип, ветлабораторияларга эздин шинчидип, хынадып, садар, дужаар черлери-оиле ылап дуржуп албайн, категориязы билдинмес, оагай шынарлыг продукция саткаш, каражадап турарлар.

Чөөн, мурнуу, төп зоналарда турар хуу чурттакчы чондан алгы-кеш садып алгаш, оозун Моолче киирип турар араттар база бар. Ону чорударының мурнунда шээр-даа, бода-даа мал кежи болза, кеш суруун сиорь язвазынга ветлабораториядa хынадып алгаш, оон аңаа деп шынзылганы алгаш, ам ветеринария кылдизинден үдеп чоруур документилерни алыр ужурлуг. Тываның девискээрин сиорь язвазындан шуут арыг дээри берге, ийнчаңгыс таварылгалар бо-ла тыптып кээрин солуннарга бижип турар болгай. Чамдык кижилер оиске келгеш, аңаала марыыжып турып өөр. «Силерниң ооңар аңаа-ла ужур эдерген чүве-дир оң» суг дигилээр болур-дур. Ол ындыг эвес, ветеринария хоойлужудулгазынга кандыгдаа кижи чагыртыр апаар.

Тываның девискээринге турбаан аарыгларны арыг уксаалыг деп турар садыш киргенивис малдарывысбиле чежени-даа эккелгенивис ам чажыт эвес.

Чеже-даа рынок деп алгырывыска, чуртувусту, чонувусту онза аныылдыг халдавырлыг аарыглардан камгалаары — кижи бүрүзүнүң херээ болур. Бир-ле дугаарында ындыг хүлээлге оиске, республиканың ветеринария албанында онаажыл турар. Түңнелинде ветеринария —бактериология лабораториялары Мөңгүн-Тайга болгаш Тожу кожууннардан өскелеринде бар дээрзин дыңнадыр-дыр мен.

Шыдар МОНГУШ.

Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының кол мал эмчизи.

АМЫДЫРАЛ ПОЛИТИКАДАН ХАМААРЖЫР

Көдээ ишчилерни кым камгалаарыл деп айтырыг парлалга арыннарынга удаараа көстүп кээп турар. Чуртту аъш-чем-биле болгаш өске-даа продукциялар, от-биле хандырып турар мунмуң көдээ ажыл-агый ажылчыннарын сайзырангай чуртта камгалаарының ыжыг магадылалдары бар. А бистиң Россияда рынокче киргеи соонда, көдээ ишчилер кандыг-даа социал камгалал чок арткан деп болур. Машина-техниканы, үрезинни, чемишчидилгени, ыыварлар материалдарны улуг-улуг чээлилер ап турган, садып алган, эзтти, сүттү, дүктү, ногааны бүдүрүп каарга, ону күрүне садып алоас, садып алыр-да болза, аргажок чиик өртек-биле алыр. Коллективтиг-даа, арат тараачын-даа, хуу-даа ажылдыларның өөнделезеин турарының бир чылдаганы-ында ооон турар. Россияның аграр партиязының Күрүне думазында өөлүү көөр ажыл-агыйга хамаарыштыр чо.умчалыг хоойлуларны ажылдап кылыры дээш, оларының санал-оналын киирип, чазактың көдээ ажыл-агыйга хамаарыштыр экономиктиг политиказын өскертирин негеп турар.

Бистиң ТР-ниң Дээди Хурылының (парламентизиниң) депутаттары өртен 1994 чылдың дургузунда көдээ ажыл-агыйга хамаарышкы-ны-ле ийи-ле борбак хоойлуну хүлээп алганыга кым дамудаас деп. Ону эки ажыл деп санаары берге.

Чоонуң ооданы, саналдарын дыңнап көөр ужурлуг улуг Хуралдың дуганында ооллуну Дээди Хурал хүлээп алырынга далашпаин турар. Чоокта чаа телевидениге А. Сереннин организастап эгелээни «Политика дугайында ажыы-болге» деп чамчыдылгага ТР-ниң Дээди Хурулының Дургазының оранчызы М. С. Козлов Улуг Хурал «биче референдум» хевирлиг болур, кижи бүрүзү космонавт бооп шыдаваны ышкаш, душкан-на кижи политик бооп шыдавас деп чугаалаанын кончуг кичээнгейлиг дыңнап олурдум. Улуг Хуралдың 250 депутаттары Дээди Хуралдың 32 депутаттарының бадылап каан хоойлузун кандыг-даа саналонал солчуушкуну чокка, «ийе» азы «чок» деп деткиир азы деткивес дээрзи канчап-даа таарышпас боор. Улуг Хуралга соңгуттурар чоннуң төлээлерин баш удур хоомай кижилер болур деп көөрү-даа арай чиктиг-дир.

Кижи бүрүзү политик бооп төрүттүнмези, шыдаваны шын-даа ыйнаан. Ындыг-даа болза политиктериң чорудып турар политиказы ажылчы чонга камгаларылга чок эвес, кижилериң социал, чурттуң экономиктиг амыдыралы-биле тудуш холбаалыг. Көдээ кижилер үүгле малын кадарзын, тараа өстүрзүн, политикага киришпезин, үүгле парламентини соңгуп кагзын, артканын политиктер билзин дээр болза кым-даа чөпшээрешпес боор.

Үениң маңы саадаар эвес. Ону янзы-бүрү партиялар, шимчээшкиннер билип турар. Ынчангаш келир соңгулдаларның кампаниязы бүдүү эгелеп турарын эскерип турар бис. Тывада катап турустунган коммунистиг партия, чаа тургустунган ЫТУН болгаш өске-даа партиялар эрткен соңгулдаларга элээн чедиишкиннерлиг болгулаан. Ынчалза-даа олар чондан хоорук болуп колдуу-ла эргечагырга органнарыныче төлээлерин депшидери-биле кызыгаарланып турар.

Бир эвес көдээ ишчилер бодунуң партиязын тургузуп алыр болза, ол өзүлүг-ла чон-биле кады чурттаар, кады ажылдаар, ыыырак дөстүг, деткимчелиг партия болур боор деп бодаар-дыр мен.

Болат-оол СААЯ.

Чаа партия?

ТУРГУЗУКЧУ КОНФЕРЕНЦИЯНЫ ЧЫЫЛДЫРАР

Рынок экономиказының эргежок чугулазының, ооң ажыктыының, ооң өске орук чогунун дугайында сөөлгү чылдарда хөй-ле үүлдерни чонга тайылбырлап берип, аазап, чугаалап келди. Ам ооң баштайгы түңнелдери көстүп эгеледи. Ону бистиң республиканың экономиказының кол адыры — көдээ ажыл-агыйның чижээнден көрүп болур. Ук адырга улуг өскерлиишкиннер болгулаан. Чижээ, өнчүнүң янзы-бүрү хевирлери агроүлетпүр комплекизинде тыптып келгилээн. Акционерлиг ниитилелдер, арат, тараачын ажыл-агыйлар, биче болгаш ортумак хемчээлдиг бүдүрүлгелер, эштежилгелер тургустунгулаан.

Ооң-биле чергелештир колхоз, совхозтарда, коллективтиг бүдүрүлгелерде продукция бүдүрүлгези, малдың баш саны чылдың-на кудулап, өре-шире бажын ашкан, күш-ажылдың, бүдүрүлгениң корум-чуруму баксырап, технология болгаш саң-хөө, өнчү камгалалының айтырыглары сандараан. Көдээде ажылдап чоруур кижилер ядыы-түрүкчи чурттап турар. Мындыг байдалдың чылдагааннары хөй. Ооң эң-не колу — бистиң Россияның Чазааның шын эвес экономиктиг политиказында. База бир кол чылдагаан көдээ бүдүрүкчүлериниң чаа байдалдарда ажылдап, чурттан билбези. Ылаңгыя ажыл-агыйларны удуртуп баштап турар даргаларның, тускай эртемниглериниң чаа рынок үезинде чаа езу-биле ажылдап, продукция бүдүрүлгезин көвүдериниң курлавырларын, кол болгаш эргилде хөөрөнгилерин ажыглап, саарлып билбези дизе чазыг чок. Республиканың көдээ ажыл-агыйының экономиказын быжыглаар, камгалаар талазыбиле Тыва Республиканың дээди эрге-чагырга черлери сөөлгү чылдарда хөй хоойлу-дүрүмнерни, доктаал-саавырларны хүлээп алган. Ынчалза-даа чугула ужур-дузалыг документилерни көдээ чон аразынга тайылбырлаар, суртаалдаар ажылдар кошкак тургустунганындан, хоойлу-дүрүмнер күүселде чок, хөй кезин саазын кырында артып калгылаан. Ооң ужурунда бөдүүн көдээ бүдүрүкчү чон Россияда, Тывада чоруттунуп турар реформаларның уг-шиин, ужур-утказын эки-ле билбейн турар.

Реформаларны чорударда чон-биле ажылдаары болур деп үүл бисте уттундурган. Ооң санал-оналын өөренип көөр ужурлуг. Оларның эки үүлдерин хоойлу-дүрүмнерге, экономиканың чижек-нормаларынга киирер болза эки. Чаартылгалар херек, а ол чаартылгаларны чон боттандырар чүве болганда, реформалар чоннуң амыдыралынга чоок, ооң социал, экономиктиг, политиктиг байдалдарын быжыглап хөгжүдер ужурлуг.

Ынчангаш көдээ ажыл-агыйга езулуг чаартылгаларны чорудар деп бодаар болзувусса, көдээде ажылдап чоруур кижилериң күжүн, энергиязын мөөннээр, каттыштырар ужурлуг бис. Республиканың ажыл-агыйларында ажылдап чоруур кижилер-биле чугаалажып чоруурга, Тывага көдээ ишчилериң партиязын тургузар дугайында бодалы чаңгыс кижилер хөй бооп турар. Хөй-ниити политиктиг организация биске, көдээ ишчилерге, амгы үеде чугула херек апарган.

Тывага көдээ ажыл-агый ажылчыннарының партиязын тургузуп алыры берге эвес. Үүге дээрге мындыг партия Россияның аграр партиязының организациязы кылдыр тургустунуп болур. Ук партияның Устав, Программазы бар болгай. Ол партияның Программазының кол сорулгазы — көдээ бүдүрүкчүлериниң эргеажыктарын камгалаары, аграр реформаларны болур-чогууру-биле боттандырары. Россияның аграр партиязының удуртукчуларыбиле Тываның харылзаазы бар.

Ам кол-ла сорулга —чоокку үеде тургузукчу конференцияны чыылдырары. Ол үүгле бистериниң, көдээ ажыл-агыйда ажылдап, аар үүктү үүктеп чоруур, сонуургалдыг кижилериниң хей-адывыстан, бот-идепкейнистен хамааржыр үүведир. Тываның экономиказының хөгжүлдези, көдээ чонуң амыдыралы, социал камгалалы, политиктиг эргелери дээш сагыш аарын чоруур кижилер бисте эвээш эвес. Боттарывыстың күзелдадырывысты, турштарывысты, эрге-ажыктарывысты камгалап быжыглаар деп бодаар болзувусса, үүгле демнежип, каттыжып тургаш чедип ап болур бис деп үүвени утпаалыңар.

Эргим көдээ чонум, араттар, хуу ажыл-агыйлыг кижилер, коллективтиг бүдүрүлгелериниң ажылчыннары! Силерни көдээ ишчилериниң партиязын тургузуп алырынче кыйгырып тур мен. Көдээ ишчилериниң намын тургузарынга Көдээ ажылагый болгаш аъш-чем яамызы, ооң кожууннарда эргелелдери, көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының профэвилелиниң республика комитеди улуг деткимчени көргүзер, сонуургалдыг болур дээрзинге идегел улуг.

Соңгукчу МОНГУШ.

Тываның көдээ ажыл-агый дуржулга станциязының директору, көдээ ажыл-агый эртемниериниң кандидады.

(Гонорарын «Шынга» артырдым.

ХАРЫЫСАЛГАНЫ КАТАП УЛГАТТЫРАР

Чамдык эштерге харыысалга дугайында чугаалаарга кылыы хайыр, ол хиреде колхоз-совхозтарның малмаганы, акша-көпеез амыдырап-чурттаар арга чок кызырылган, хоозурлан. Хойдан—хураган, инектен — быжаг албаска, мал бажы, чеже-даа каас-коя сөстер чугаалаарга, кайын өзер. Кижилернин онаашкан ажылынга харыысалгазы улуг, сонуургалы бедик турда-ла, үүс хойдан үүс хураган алыры берге турганын сактыр-дыр мен. «Хойдан-на хураган алырын бодазынза, уйгу-дыжын уттувут!»— деп кыйгырыгларны малчыннар кажаалар эжиктеринге хап алгаш, күүседип турдулар. Ында багай үүү боор, эки ажылдаан малчыннарга шынап-ла алдар болгаш мактал чүве.

Чоокта чаа-ла «Улуг-Хая» совхозтуң Эъжим хойжу бригадазынга шээр малдың саны 38 муң турду, чаңгыс Күнзек Тюлюш дээр бригадирлиг чүве, ам ниити совхозта сес муң шээр мал арткан. Ол үеде малчыннар Сергей Шактар-оол, Бай-Маадыр, Василий Дартай-оол, Серяков Серээдар, Александр Өлчейбен, Дүгжү Байыр-оол, Биче-Буг Онд р суглар 100 төрүүр хойларындан 100-тен 130 чедир хураганнарны ап турдулар. Ол эрес-кежээ кижилерниң чамдыызы ам бистиң аравыста чок-даа болза, аталдары, ажыл-ижи-биле ут тундурбас артып калганн р.

Эрткен чылын Тюлюш Кечил-оол аттыг совхозтуң малчыннары хойдан хураган алыр талазы-биле багай ажылдап, 100 төрүүр хойдан 28-ле хураган алганнар. Рыноктуң берге үезинде мындыг чөгенчиг ажылдаарга кымга ажыктыг деп. Кижиге эки ажылдаш, эки чурттаары дег аас-кежик турбас. Эрткен чайын эки көргүзүглүг малчыннарны республика Наадымынга шаңнап-мактап турда, үүгле солун эвес, адаарганчыг-ла чорду. Бистиң Тюлюш Кечил-оол аттыг совхозтан чаңгыс-даа малчын шаннатпааны боттарывыстың багай ажылдаанывыс-тыр.

Шаанда Кара-оол Онд р, Конгаажык Шыырапай, Дадар-оол Ховалыг, Хапык-оол Кыргыс суглар калган даргавыс Токанын холундан шаңнал-макталды ап, д рганың холун силгип турганын утпаан мен. Ам оларның ажы-төлү, ха-дуңмалары база-ла малчыннар, харын-даа эрги чурттарында чурттап чоруурлар. Көргүзүглери куду ийин. Үүс хойдан 28 хураган алыры дээрге ырма сынчыг аргажок көргүзүг.

Тюлюш Кечил-оол аттыг совхозтуң ündезилекчилериниң бирээзи, мурнакчы малчын чораан Ховалыг Хактыг-оолдуң чаңгыс уруу дугармаа база улуг назылыг малчын, Сене-Аксында кыштаанда. Ооң хомудалы мындыг: «Кара чажыыстан дөртен ажыг чылда малчынаш, мындыг чүве көрөөн бис. План-сылаандаа оилдинмес, хойну өлүрүп чиирчбиле чөпшээредип албаан-на кижи чок боор-дур. Чаңгыс декабрь айда безин чээрби ажа бээди. Дүк деп чүвеге план чок апарган чүве бе?

Шаанда-даа эвес, ынчан совхоз директору В. Н. Винников турда, 4 муң ажыг хойну чылдың-на күрүнеге дужаап турда-ла, өзүп турган. Ийи муң ажыг хойну эзт комбинадынга дужаап чадааш, директорнуң улуг зоотехник-биле чудушканын ам бодап орарга дыка карак кызыл ажылдап турганн р. Ынчан төрүүр коданнарда харыысалгалыг эштер дежурныйлап турда-ла, малчыннар хураганнарын бас ылаш-рып өлүргеш, ян ы-бүрү ларыл рга шаңнап, чылда тыптайн турда, улуг ситроль шынын тып, бүрүүлүг-рга чөптүг харыысалганы онзап, өлген малды төледип турган.

Биче-оол МОНГУЛ ООЛ.

Улуг-Хем кожуун.

Тиилелгениң 50 чылынга

КӨЗҮЛБЕС ФРОНТУНУҢ ДАЙЫНЧЫЗЫ

Удавас, каш-ла ай болгаш фашистиг Германияны тиилээниниң 50 чыл оюн байырлап эрттиреринге бүдүн чурт белеткенип турар. Ада-чурттуң Улуг дайынынга миллион-миллион совет солдаттар киржип, өлүмчидимни көрүп, хан-чинни төп чорааш, тиилелгени чедип алган. Оларның дугайында хөй кинолар, помнар бижиттинген, маадырларның аттары төөгүнүң арнында алдын үжүктер-биле киир бижиттинген. Ол үеде тылга ажылдап турган кижилер шынап-ла көзүлбес фронтунуң дайынчылары турган. Олар маадырлыг Кызыл Шериги аъш-чем, идик-хеп-биле хандырар дээш дүн-хүн чок ажылдап, «Бүгү-ле чүвени фронтуга!» дээн кыйгырыгның адаанга чурттап, ажылдап чораннар. Тыва Арат Республиканың ажылчы чону кыска хуусаада бүгү ажылиштн дайын байдалынга тургускаш, улуг Совет күрүнеге дузалажып кирипкен. Ол ажылдап чораан кижилерниң дугайын бо юбилейлиг чылда чоннуң сонуургалынга чырыдып көрзе дээш партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну, дайын үезинде ыракты Тере-Хөл кожуунунуң Балыктыг сумузун даргалап турган, «Ада-чурттуң Улуг дайынынның чылдарында шылгарааңгай күш-ажылы дээш» деп медаль-биле шаннаткан Булат Бүлчүүович Ширненниң дугайында кысказы-биле номчукчуларга таныштырып көрейн. Тере-Хөлге үжен чылдарның ортан үезинде кожуун чагыргалыг район тургустунган. Тере-Хөлдүң девискээрин ап көөр болза, бистиң Тывада дөрт кожуунну катканынга ден. Кожуунуң девискээри улуг болганындан, чурттакчы чону тарамык, таига-сынарда болгаш ажыл-агыйны удуртуру ол үеде кончуг берге турган дижир. Ол-ла кожуунга 4 суму турган: Балыктыг, Каргы, Шыпаа, Эми. Бо сумуларның эң-не хөй чурттакчылыг, база хөй малдыг сумузунга Балыктыг сумузу санаттынып турган. Эми сумузу дээрге ажылчын сумуга санаттынар, аңаа Тываның ырак, чоок кожууннарындан хөй ажылчыннар алдын казып ажылдап турган. Өске сумулары колдуунда мал, аң ажылдыг чурттап турган.

Б. Б. Ширненниң өскен, төрээн чурту Балыктыг, боду бичиизинден өскүс өскен, колдуу-ла авазының дүңмазы болур херээжен кижиниң малын малдап, аңаа эш болуп өзүп келген. Бичиизинден тура орлан, шоваа, ажылдың аар, чигинден чалданмас, кылоас-тутпас үвези чок кижи ооргга, ону Балыктыг сумузуның улуг, биче улузу колдуу шупту таныыр турган.

Ооң аныяк, чалыы чылдары, ол үениң аныяк-өскени-оюле бир дөмей, кончуг хей-аътты, тура-соруктуг, өөрүшкү-маннайлыг өзүп келген. Хурал-суглаа, байыр-чыскаалдар, аныяктар чыыштары дээш дүвүрээзиниг-даа, хөглүг-даа чылдар турганын ол сактып чугаалап өлүрар. Ынчангаш Б. Б. Ширнен 1938-1940 чылдарда Балыктыг сумузунуң арәвә үүрүнүң секретарынга соңгуттурган. Удуртукчу ажылдакчының школазын арәвә үүрүнүң секретарынга ажылдап тургаш ол эрттиргеи. Ол үеде Балыктыг сумузунуң чурттакчыларының хөй кезии 30 харга чедир аныяктар турган. 1940 чылда Б. Б. Ширнен 22 харлыг турда, Балыктыг сумузунуң даргазынга депшиткен.

— Ол ынчан суму даргалап эгелеп чорумда, мээң сумумга 200 ажыг өреге, 30 муң баш мал турган. Девискээри дендии улус: Алды-Үстүү Балыктыглар, Шивилиг, Көргүрээ-Сайгал, Тарыс дээш баар, ам бодап орарымга, Эрзин, Тес-Хем ийи бо кожуунуң девискээри хире турган-дыр — деп чугаалап орар.

Ол хире улуг сумуну ындыг аныяк кижээ удуртур кылдыр даалганы берип турган ол үениң удуртур ажылдакчылары черле часпайн турган. Б. Б. Ширненниң төрүмелинден чаяаттынган быжыг туруштуг, тура-соруктуг, дорту-биле чугаалаарга, чаңгыс сөстүг кижи дээрзин ооң кады ажылдап чораан эш-ооруу чугаалажыр.

1941 чылдың июнь айда Балыктыг сумузунуң шупту аалдары Үстүү-Балыктыгның, Шивилигниң улузу Көргүрээ-Сайгалдыва, Алды-Балыктыгның улузу Тарысче чайлаглап кеже берген турган. Ол үеде Тере-Хөл кожкомунуң бирги секретарынга Ойдуп Чорбаа ажылдап турган.

— Алдыы Балыктыгның улузу Тарыс аржаанынга турувуста, намның кожуун комитединиң бирги секретары Ойдуп Чорбаа элээн дүвүрээн байдалдыг чедип келгеш, бо чоок-кавы арбаннарның улузун кончуг дүргеп, даарта эртенги шакта чыып көрем, байдал кончуг нарын — диди. Ол-ла дораан ырак-чоок аалдарже аътты кижилер хуваажып алгаш чорупкан.

Эртенинде хуралга нам кожкомунуң секретары Ойдуп Чорбаа сөс алган:

— Июнь 22-де, эртенгиниң 4 шакта фашистиг Германия оор езу-биле хөй национ.лдыг Совет күрүнеже халдаан. Бо хүннерде Советтер чуртунда хөй кижи өлүп, хан-чин төктүп, Совет хоорайларны фашистер дүн-хүн чок бомбалап турар. Хөй кезиннде кандыг-даа кембуруу чок чаш ажы-төл, кырган-дижең улус өлүп, хорап турар. Фашистерге удур большевиктерниң партиязының удуртукчулары-биле маадырлыг Кызыл Шериг дайылдажып кирипкен. Ооң соонда бо хүннерде сумунуң араттарының үүнү кылырынга доктааган. Колла сорулга маадырлыг Кызыл Шеригге дузалаары. Бар-ла турган арга-биле мал бажын өстүрер, дүктүң, өлүктүң, эттиң планын күүседири кол-ла сорулгавыс болур — дээш, моон соңгаар канчаар ажылдаарын делгереңгей чугаалаан.

Ол хүнден эгелээш Балыктыг сумузунуң бүгү араттары дайынчы байдалче кирген. Арбан санынга хурал эрттирер, белек чыыр, ажыл дээрге дүн-хүн дивес, ооң кадында кожуун төвү Чыргаландыга база доктаамал хуралдар болур. «Фронтуга эң-не хөй малды Тере-Хөл кожуундан Балыктыг сумузу берген» — деп. Б. Б. Ширнен чугаалап орар. Үстүү-Балыктыгдан Хонай 10 ажыг аътты, 40 баш шөө, малды, Мунзук — улуг, биче малды катай 45 башты, Алдыы-Балыктыгдан Чыпсып — 50 башты, Кыргыс Сагды 60 ажыг башты берген. Ол бүрүү аът, инек, ус, саржаг, дүк, хол хаптары, дүктүг хөректээш, акша дээш үүнү чыгбайн турган дээр. Ол үеде Балыктыгга радио, телефон деп үүне бар эвес, кожуун төвү Чыргаландыдан сургакчы кээрге арбан санынга хурал эрттирип, белек чыылдазын чорудуп турган.

— Мээң сумумга 6 арбан турган, бир арбанга ортумаа-биле 20, чамдыызынга 30 хире өреге турган. Бо арбаннарга сумуга келген планны, өрегелериң хирешаан көрүп тургаш үлеп каар турган мен. Арбан даргаларының күжү-биле план күүселдезин, белек чыырын, суртаал ажылын, өске-даа ажыл-агый айтырыгларын шиитпирлеп ап, кожуунда мурнакчы ажыл-агыйлыг суму даргазы дириг чордум. Оода-ла чаңгыс машиналыг-даа турган болза, ол хире улуг девискээрге чүү-даа кылып күш четпес— дээш каттырар кижи болду, ооң чаңы черле баштак кижи-ле болгай.

Тере-Хөлдүң бир эгээртинмес байлаа чымчак алдын (өлүк). Аңныыр сезону кээрге, арбан аайы-биле тускай планны берип каар турган, ол планны күүседир дээш ийи, үш катап тайга үүүп, чамдыызы январьда суг чаныш кээп турган. Балыктыг сумузунуң сурагчылыг ачылары Сеңги Иван, Кыргыс Баадыр, Төмүр, Доржу, Чигээ, Балчыр сугларны муң-муң акшаның өлүүи дужаап, ооң кезиин фронтуга халас берип турган. Ол үеде мындыг чугаа турган; «бир киш кежи-биле Америкадан бир танкыны садып ап турган...» Кончуг улуг харыысалгалыг план өлүкке турган. Ол-ла дайын чылдарында дүвүреп чоруп турда, бир мындыг солун болуушкун болганын Б. Ширнен чугаалап орар. 1943 чылдың сентябрь айда тыва эки турачылар дайынче чорупторга, оларныңбиле кады бистиң Балыктыг сумузу чурттуг К. Ш. Чамзырың чорупкан. Оларның дайынче чорупканы сумуга чон ортузунга суртаал ажылы чорударымга кончуг-ла таарымчалыг турган. Бистиң чаңгыс чер-чурттуувус К. Ш. Чамзырын фашистерге удур эрестиг дайылдажып турда, бистиң анаа орган херээвис үүү боор дээрге, кижи бүрүзүнүң ажылга идепкейлии дам баар, чоннуң хей-аъды кодүрүп турган. Тере-Хөл кожуундан фронтуга эки тура-биле барган чаңгыс дайынчы ол турган, ооң фронтудан келген чагааларын хуралдарга безин номчуп, чонга таныштырып турган. Сөөлүнде дайындан ийиги бөлүктүң инвалиди болуп келгеш, дыка хөй чылдарда партия, совет ажылдарга ажылдааш, ам бо хүннерде Эрзин суурда чурттап орар. Ол үеде Балыктыга радио, телефон деп үүне бар эвес, кожуун төвү Чыргаландыдан сургакчы кээрге арбан санынга хурал эрттирип, белек чыылдазын чорудуп турган.

— Мээң сумумга 6 арбан турган, бир арбанга ортумаа-биле 20, чамдыызынга 30 хире өреге турган. Бо арбаннарга сумуга келген планны, өрегелериң хирешаан көрүп тургаш үлеп каар турган мен. Арбан даргаларының күжү-биле план күүселдезин, белек чыырын, суртаал ажылын, өске-даа ажыл-агый айтырыгларын шиитпирлеп ап, кожуунда мурнакчы ажыл-агыйлыг суму даргазы диргии чордум. Оода-ла чаңгыс машиналыг-даа турган болза, ол хире улуг девискээрге чүү-даа кылып күш четпес— дээш каттырар кижи болду, ооң чаңы черле баштак кижи-ле болгай.

Тере-Хөлдүң бир эгээртинмес байлаа чымчак алдын (өлүк). Аңныыр сезону кээрге, арбан аайы-биле тускай планны берип каар турган, ол планны күүседир дээш ийи, үш катап тайга үүүп, чамдыызы январьда суг чаныш кээп турган. Балыктыг сумузунуң сурагчылыг ачылары Сеңги Иван, Кыргыс Баадыр, Төмүр, Доржу, Чигээ, Балчыр сугларны муң-муң акшаның өлүүи дужаап, ооң кезиин Терентьев мээң сагыжымдан кажан-даа уттундурбас. Оон бээр 50 чыл эрткен- даа болза, бүгү ажыл-иштиң хайныгын чоруп турганы, дүүнгүде дег сагындырар, үүге дээрге ол чылдарның бергези, ийи талазында ажылдың харыысалгалыы кижиниң сагыжындан кажан кезээде уттундурбас кылдыр артар боор-дур — деп, Б. Б. Ширнен чугаалап орар. 1945 чылдың май 9-та делегейниң ийи дугаар улуг дайыны совет улустуң чайыналчак тиилелгезиниг-биле доозулган. Көдээ чон шеригге турган солдаттар-биле домей, база дыштаны берген. Дайын төнгениниң сөөлүнде, май айның төнчүзүнде, Б. Б. Ширнен партия кожкомунуң оргкилдизинин эргелекчизинге депшиттиргеш, аңаа ажылдай берген. 1945 чылдың июнь айда ССРӨ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң даргазы М. И. Калининниң ат салганы «1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга шылгарааңгай күш-ажыл дээш» деп медаль-биле шаннаткан. Оон улаштыр Тиилелгениң 20, 30, 40 чылдарының юбилейлиг медальдары-биле улаштыр шаннаткан. Б. Б. Ширнен 1951-1954 чылдарда областың партия школазын дооскаш, Каа-Хем, Тес-Хем партия кожкомнарынга килдис эргелекчилеп, үр чылдарда культура шугумунга ажылдап чорааш, «Хүндүлелдиң Демдээ» орден-биле болгаш хөй медальдар, хүндүлел бижиктер-биле шаннаткан.

— 50 чыл иштинде бистиң чуртувустуң иштинге дары чытталып көрбээн, тайбың, амыр-шөлээн чуртта келдивис, ынчалза-даа сөөлүү үеде Чечен Республикада болуп турар дайын кижи сеткилинге дендии таарышпас чүве-дир, бодунуң чонунга удур дайылдажыр деп чүве — дээш улуг хомудалбиле чугаалап олурду.

Назы-хары сезен чедип орар-даа болза, ам-даа сергелең, адак-бышкаа чиик бо кырганның чугаалап орарынга кижи каттышпас арга чок. Ам удавас Тиилелгениң 50 чыл оюн байырлаар деп орар, ол хирезинде чуртувустуң бир булуңунда ханныг дайын чоруп турар, кем чок чаш, чалыы ооллар херек чок черге өлүп, муң-муң иелериң карактарының чажы төктүп, ажыг-шүжүг, аас-дыл кырында турган, Тиилелгени байырлаары кымга-даа күзенчиг эвес. Аргалыг-ла болза, чечен чуртунда дайын тайбын арга-биле шиитпирлеттинер-ле болзун. Бурган өршээ!

Сергей ХЕРТЕК.
Тес-Хем кожуун.

ЭЖИМ ДУГАЙЫНДА

Бай-Тайганың аңныг-меңниг, элик, хүлбүстүг, эм-аржаанныг, янзы-бүрү эм оттуг онза чуртувус Белдир-Каыт, Ажыктар, Хөлчүктер, Узун-Шивилиг, Мугур-Шивилиг ол ынчаар адыгелеривис кады кожа чурттап чораан. Оларның уруглары бис кады ойнап, кады хой кадарын чораан эштеримни ам сактып орарга экизин, солунун үүү дээр ону! Ол-ла эштеримн аразында бир эживис черле онза ийин. Ол дээрге Монгуш Намзырай уруу Монгуш Дарыяа-дыр. Ооң аажычаңы чазык, чараш, кезээде каттырып, хөглеп чоруур уруг-ла болгай. Ол эжим-биле кады кезек уруглар Бай-Талдан Кызыл-Мажалык школазынга чедир кады өөренип чорааш, оон Кызылдың каттышкан школазынга өөренип кирген.

Чайгы өөредилге үезинде шуптувус Кызылга ужуражы бээр бис. Бир чайын бо-ла кезек уруглар өөрүнүп чоруп турувуста, демги эживис каттырып-каттырып чедип келгеш: «Мен өгленип алган-на болгай мен, уруглар, мээң бажыңымга бараалыңар, мээң ашаамны көрүңер даан, уруглар» —дээш бажыңынга аппаргаш, бисти шайладып хүндүлээн. Ынчан бажыңы өрү шериг хоорайынга турган. Өөнүң ээзин көөрүвүске хүрең шырайлыг Дончут Куулар деп кижи. Шериг командири дээр чораан, Ынчангы эштеривис барыын кожууннар чурттуг уруглар Сериг Монгуш, Дүчүтмаа Монгуш, Кара-кыс Успун, Чадыр-оол Сендажы, Ханды Салчак, Сержинмаа Ооржак суглар черле чарылбас кады чоруур улус бис.

1943 чылда ССРӨ-же халдаан фашистиг Германияга удур дайынче кезек уруглар эштери-биле база өөнүң ээзи командир Дончут Куулар бодунуң взводу-биле чорупканнар.

Тыва эки турачылар командири Түлүш Кечил-оол, Дончут Куулар олар-биле Украинаның Д-ражно, Рубно, Ровно хоорайларына немецтер-биле сегиржип ап, эрес-маадырлыы-биле дүн-хүн чок тутчуп турганнар. Дайынчы кыстар тус-тус шериг кезектериниң санинструкторлары, эмчилери дайын шөлүнден чеже шериглериң, командирлериң амы-тынын ап камгалап албаан дээр.

Украинаның Ровно хоорайынга чигир заводу дээш тулчуушкунга командир Дончут Куулар взводунуң элээн хөй солдат эш-ооруу-биле өлүмнүг балыгларгаан. Элээн тыва дайынчылар ол украин черде кезээ мөңгеде артып калганнар.

Дарыяа Куулар ол тулчуушкунга он чыгам фашист солдаттың тынын үскен. Ол бодунуң качыгдалынга, алыспайн, өжээн-кылыы улам хайныш, демисежип турган. 1944 чыл. Январьның соок үезинде Днепрни кежип, чаъс, хар холуй чаап турар үеде дүне азып чорааш, кыска боозун чүктеп алгаш, эрес-дидим аъттыг тулчуп чоруп турганын командирлери сактып чугаалап турар.

Дайындан ээп келгеш, тайбың күш-ажылче кирген. Аныяк кижиге амыдырал херек, ол Даир Көкүнаевич Одан-оол-биле өг-бүле тудуп, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Тес-Хем районнарга партия, совет органнарга ажылдап чораан.

Сөөлүнде Бай-Тайга районда Кызыл-Даг колхозка-да ажылдап чорду. Ол хөй уруглар, ооллардың (8 уругнуң) иезин, оларын дээдиэртем чедир өөредип, кижизиткен, хөй уруглуг ие, хөй-ниитичи-даа-кижи.

Чуртталгазының сөөлүү чылдарында Ак-Довуракты «Тыва даг-дүгү» комбинатының арыглал фабриказынга ажылдап чораан.

Салчак ДОЙТАН.
Күш-ажылдың хоочуну, пенсионер.

ОТТАН ОВААРНЫҢАР

Өртемчейде үш халап бар. Оларның аразында от халавы эң-не ондагайлыг. Аңаа хамаарыштыр: «Өлден артар, өрттен артпас» дээр сургаалдыг домакта ханы утка сиңниккени ужурлуг, уткалыг-даа. Эрткен 1994 чылда Чадаана хоорайның дугаары 01 телефонунга 115 бачым дүвүренчиг дыңнадыглар келген. Тодаргайлаарга, 30-ы меге медээ болган. Херек кырында 45 өрт кожуун девискээринге болган, оларның шуптузу өөртүнүнген. Өрт халавының чедирген коралының түңнеп, санаарга мындыг: 10 миллион 900 муң ажыг рубль.

Чөөн-Хемчик кожуунда дугаары алды өрт өөрүп салбырның начальниги оралакчызы, улуг лейтенант Владимир Бегзиден салбырның ажылынга хамаарыштыр дараазында айтырыгларны салгыладым:

— **Владимир Кенденович, өрт халавы колдуунда кандыг чылдагааннардан үүнүп турарыл?**

— От-чаяачының ачы-буянныг чылыг, чырыын билбес кижи кайда боорлаан. Өршээ хайыракан! Ону оваарымча, серемчилел чок ажыглаар болзувусса, ооң ондагайы озалдыг-ла. Чамдыкта ооң айыылдыын бо-ла утту каптар-дыр бис. Кожуун төвүнге, көдээ суурларга өрттер колдуунда от салыр суугулардан, электри токтарындан болуп турар. Оларны шын эвес ажыглаанывыстан халаптар үүнүп турар. Оон ыңай элээди назылыг ажы-төлүвүс от-биле ойнаар чоруктардан өрттер бо-ла болгулай бээр-дир.

— **Аңаа хамаарыштыр боттуг барымдаалыг чижектерден чугаалап көрүңерем?**

— Кожуунуң төп эмнелгезиниң ийи салбырын чижекке ап көрейн. Оларның кайызында-даа одалга суугулары негелдеге дүүшпес кылдыр туттунган. Ол дугайын аңаа хамаарыштыр сагындырыг дыңнадыгларны кылган бис. Ону салбырлар тоомчага албайн келген. Уруглар эмнээр салбырга 1994 чылдың декабрь 2-де дүнеки үеде одалга чериндан өрт өскээн. Ол күрүнеге 89 муң ажыг рубльдиң коралыш чедирген. Кеш аарыглары эмнээр салбырга 1995 чылдың январь 18-те хүндүскү шактарда өрт болган. Коралы 2 миллион 900 муң рубль болган. Бистиң баш удур сагындырып турган хемчеглеривисти чогуур үезинде хемчээн ап, четпестерни дарый кылып алган турган болза, бо ийи салбыр ындыг каража-коралдарга таварышпас турганнар.

Интервью

Ооң ыңай от-көс халавынга Чыраа-Бажының эмнелгези, Тәве-Хаяның сигени, Хайыраканның яслисадиги таварышкылаан. Электри тогундан Ийме суурга контора орттенген. Шемиге малчын кыштаг чоогунун арыы орттенген деп бачым медээ келген. Өрт айыылы мырыңай кыштагга чоокшулап келген. өжүрбес арга чок апарган.

Чамдык медээлер биске дыка озалдап кээп турарын маңаа демделеп көрейн. Суурларда телефон харылзаалары кончуг багай бооп турар. Ооң чижээнге, Ийме, Баян-Тала, Госстанция хамааржыр. Ооң хараазындан өрттү ындыг улуг хөрлээлетпейн дүрген өжүреринге четтикпейн баар, ооң уржуундан когаралдар улуг бооп турар. Черле ынчаш, сөөлүү үеде суурларда телефон харылзаазы дыка сулараан, кандыг-даа бачым аар аарыг, өрт халавы турар болгай. Телефон харылзаазынга хамаарыштыр кожуун, суму чагыргалары боттуг хемчеглерни дарый алыры чугула.

— **Чамдыкта меге медээлер база кээп турар дээрдир. Ол шын бе?**

—Ийе, ол шын чүве. Ындыг медээлер Чыраа-Бажы, Ийме суурлардан келди. Бачым дуза дилээн медээ дыңнааш дораан чеде бердивис. Өрт-даа болбаан. Медээ берген кижини уктап сураглаан, ат-фамилиязын база мегелепкен болду. Дыка-ла чованчыг, чаржынчыг-даа чорду. Ондак, хайбиле ынчаар мегележип ойнаарга кайын боор. Бо ийи суур Чөөн-Хемчик кожуунуң кыдыг-кызыгаарында турып турарлар. Бо берге үеде мегелээр уржуундан эвээш эвес кывар чүүлүвүстү хилис черге чарыгдадывыс. Ону ол суурларның чагырга черлери төлеп бербес болгай. Ол бистиң хилис черге шүүделивис, чарыгдалывыс болган. Ындыг медээлерни Чадаана хоорайдан алгылаан бис. Аравыста сарыыл чок сакпай кижилер база бар ышкажыл. Өөгенчиин, чаржынчыын чүү дээр.

Чадаана хоорайга какысы доктаап көрейн. Арыглал шеверлел кылгаш, күзүрүм, богун чаңгыс черге оваалай болгеш, от шаккаш тудуптар. От хөрлээлээрге ону ожүрүп шыдавайн баргаш бо-ла бисти хилис черге дүвүреди бээрлер-дир. Бокүзүрүм өрттедирин шеглээр болза эки-дир. Ооң чыт-бузу агаарывысты хирлендирип турар дээрзин утпаза чугула. Коммунал ажыл-агыйынга хамааржыр хуу чамдык бажыңнарда одалга суугулары, электри кожуглары чогуур негелдеге дүүшпейн турарын база катап сагындырып каайн. Оон ыңай суурларда көдээ культура бажыңнарында байдал база оон дээредевейн турар. Ылаңгыя ыяш ажыл-агый чери, үлетпүр комбинадында өрт үүнүп болур айыылдыг чүүлдер бар дээрзин маңаа демделеп, сагындырып көрейн. Ында ыяш артынчызы, боктар чыл санында оваалар, тейлер бооп «өзүп-ле» турар. Ону чайладып, арыглап-аштаары шуут уттундурган. Оларга сагындырыг дыңнадыгларны каш удаа кылган-даа бис. Оон удуртур-баштаар кижилер караан хаптап, кулаан кумнап каан дег орарлар боор-дур. Оларга бистиң кичээндириниивис үне чок болганы ол бе?

— **Машина-техника, кадрлар-биле байдалыңар кандыгыл, Владимир Кенденович?**

— Оларга хамаарыштыр ындыг-ла улуг негелде, дилээвис чок ийин. Өрт өжүрер үш машина бар, техниктиг байдалы ажырбас. Кывар-чаар чүүлдер курлавырлары бар. Салбырда ниитизи-биле 37 дайынчы хаара туттунган, олар дөртээлчег-биле ажылдап турарлар. Оон ыңай сес офицер орге-дужаалдыглар бар, ол болза билиг-мергежилиниң талазы-биле шыырак дээн кадрларывыс-тыр. Өрт-халап үезинде эрес-дидим киришкен дайынчыларның хей-аъдын көдүрүп, тускай рапортту бижип, шаңнал-маклалдарны берип турар. Шагаан-Арыгның тускай өөредилге төвүнге 28 дайынчывыс билиг-мергежилин бедиткеш келгеннер. Чыл санында аңаа өөредилгени эрттирип турар бис. Салбырда онаашкан херээнге кызымак, ажылчын туружун эки билир дайынчылар бар. Ындыгларга таңнаылдар бөлүүнүң начальниги Мөрген Монгуш, чолаачылар Бады-Белек Сарыглар, Николай Монгуш хамааржырлар.

— **Дузалал ажыл-агыйы силерде бар бе?**

— Амдыызында тускайлааш азырап турар мал-маганывыс чок ийин, ону өөренип көрүп турар бис. Хөндергейге хамааржыр Сарыг-Алаак деп черде картофель тарыыр шөлдүг бис. Сөөлгү үеде аңаа олурткан картофеливисти оорлаары кедерээн, көк-хевек үезинделе барык чартык кезиинден хөйну «часкап» алгаш баар-дыр. Кедерээн оорлар бо.

— **Айтырыгларга харыылар бергениңер дээш четтирдим, Владимир Кенденович!**

Түлүш КАРЫМА.

«ОКЕАНГА» — ЛАУРЕАТТАР

Кызылдың 2 дугаар школазының онгу классчылары «Океан» лагеринге 24 регион респуоликалардан келген хөглүг-баштак тывынгырлар командаларының аразынга тиилекчи бооп, лауреат атка төлептиг болган. Тываның адын камгалап барган өөреникчилериниң уран-талантызын магадаан, ындыг чараш тывынгырларның хөй болурун күзээн байырлыг телеграмманы «Океан» лагеринің администрациязы Президент Ш. Д. Ооржактың адынга чоруткан.

Школаның хөглүг-баштак тывынгырлар клувунда ооллардың-даа, уругларның-даа саны колдуу тыва дугайында конкурстар белеткеп турган бис. А аңаа ооарывыска «Океан» лагериниң дугайында хөглүг-баштак тывынгырлар конкурузун чарлаан. Ам канчаар, божатыиларывыс Андрей, Ирина-биле белеткенип, чаа программа тургузуп эгелээн бис. Февраль 18-те шупту 24 команда киришкен, а 22-де финалче 10 команда үнген. Ол 10 командадан бистиң Тывадан команда бирги черже үндүвүс. Маңаа бистиң наныралывыс тиилелгеже үндүрүп келген деп бодаар мен.

Чойгаана Сонам-Байыр:

— Орус дылды эки билиривис, сөс бүрүзүнүң ханы утказын сайгарып өөренип чораанывыс мындыг тиилелгеге чедирген деп бодаар мен. Орус дылда төрээн дылывыс дег чугаалажып билбес турган болгувусса, талантыны чеже-даа көргүзеривиске, билдинмейн олар турган чадавас.

Венера Кара-Сал:

— Конкурс үезинде команданың капитанының ролю кончуг улуг турган. Бисти капитанывыс Айдыс Ооржак капитаннар мөөрейинге эң чараш, баштак шүүлүк чогаатканы дээш тиилелгени алган. Ол бистиң хей-аъдывысты база көдүрген. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, команданың кижи бүрүзү бодунуң хүлээлгезин ак сеткилдиг күүсеткен, «Бис бүгү Тываның мурнундан келген бис» деп үвени база чугаалажып турдувус.

Сибирьниң болгаш Чөөн-Чүктүң аңгы-аңгы хоорайларындан келген школачылар командаларының аразынга болган хөглүг-баштак тывынгырлар конкурузунга оирги черни алган Кызылдың 2 дугаар школазының өөреникчилери-биле чугаалашкаш, школа директору Тамара Григорьевна Ондар-биле база ужураштым.

— «Океан» лагериниң администрациязындан телеграмма алгаш, өөрээш ыглап турдум. Барып-бөрүп бистиң школаның өөреникчилери лауреат болган дээрге, баштай бүзүревейн-даа турдум. Оларның хеви, оруу дээш уйгу-чыдын чок халып турган үелеривис халас бөрбааны ол-дур.

Бо команданы келир чылын база чалаан, школаның акша-төгерини ынчан база көрүп көөр бис.

Өөреникчилериң-даа, директорунуң-даа өөрүшкүзүн үлешпес аргажок. Чүге дизе олар бистиң республикавыстың, бүгү өөреникчилеривистің адын камгалап чораннар болгай.

Уруглар-биле Светлана МОНГУШ чугаалашкан.

ГРИПП ООЖУРГААН

Сөөлгү үеде дендеп турган грипп оожургап бар чыдарын төп эмнелгениң кол эмчизи А. Т. Балган кожуун чагыргазынга дыңнаткан. Эмнелге коллективи 1130 кижини экирткен. Эпидемия кидин түлүк чоруп турда, поликлиникага хүнде 60 ажыг кижи кээп, дүрген дуза чедирер станцияның эмчилери дүн-хүнде ортумаа-биле чээрби хире үнүүшкүннер кылып турган. Бо хүннерде ындыг аарыг кижилериң саны дараалаштыр 20 болгаш 5 четкен. Төп эмнелге грипке удур он миллион рубльди чарыгдаан.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.
«Шыныың» тускай корреспондентизи.

«Совет Эвилели дээш» шимчээшкиниң Кызыл хоорай күүскомунуң МЕДЕГЛЕЛИ

Красноярск крайда үнүп турар «Очевидец» деп солунда бо чылдың февраль 22-те үнген № 7 солунда И. Клебанскийниң «Ыраккы Тывадан чүү манап турар бис» деп үүлүн 1995 чылдың февраль 28-те үнген № 22 «Тувинская правда» солунда база 1995 чылдың м.рт 2-де үнген № 40 «Шын» солунда чара парлааның чугаалажып көргеш, бистер. «Совет Эвилели дээш» шимчээшкиниң Кызыл хоорай күүскомунуң кежигүннери, янзы-бүрү национ.лдарның кижилери ук үүлүдү төңгээлиг деп тодаратывыс. Ындыг янзылыг үүлүдү парлаары дээрге-ле, национ.лдар аразынга ожээннежилгени болгаш кижи көөр хөңнү чок чорукту кыпсыры, турбаан үвени — турган, болбаан үвени болган дээни-биле дөмей болур.

Чогум-на харын ындыг үүлүдерни парлап эгелээш, Совет Эвилелиниң буурап дүжерин чедишкин-оиле дооскан, а амгы үеде ындыг чагааларның авторларының сорулгазы Россия Федерациязын буурадып дүжүрерин уламчылаары болп турар.

Улустар аразынга өөрээнежилгениң хораның массалыг информация чепсектеринге парладып турган кижилер хыы-ханыы болур: бистин ниити Дорээн чуртувус — Совет Эвилелиниң девискээринде хөй төөгүлүг, улустар аразында дайыннар эгелээн, десконнер, өскүстер көстүп келген, үрелген хоорайлар ковудээн. Ындыг болуушкуннарга Приднестровьеде, Таджикистанда, Даг-Карабахта чөрүлдээлер, Москвага Россияның Дээди Советин боолааны, адактың соонда Чечен Республикажа чепсектиг халдаашкын хамааржыр. Парлалгага төңгээлиг, ооң иштинде И. Клебанскийниң үүлүн парлаанының сорулгазы болза, национ.лдар аразының черүлдээлериниге чаа частыышкынны кылыры болур, авторлуу Тываны Чечня-оиле деңнээнге таварылга эвес.

«Совет Эвилели дээш» шимчээшкин национ.лдар аразынга чаа чөрүлдээлериниң тыптып кээрин, национализмниң болгаш шовинизмниң кандыг-даа илередиэшкиннериниң чидигленирин болдурбазынга долу шиитпирлиг. Кижилер аразынга сөөкязы ылгаар, каразыыр чоруктарны, Россия Федерациязынга, ооң иштинде Тыва Республикага иштики политиктиг бандалды чидигендирер сорулгалыг парлаашкыннарны соксадырын негей тур бис.

Национ.л сөөк-язы ылгаар күштериниң чоңгээлерин ойтур шаварынче, Совет Социалистиг Республикаларның Эвилелиниң улустарының найыралын быжыглаарынга болгаш катап турузарын, а бүгү-ле үүлүдүн кылырынче Тываның, Хакассияның болгаш Красноярск крайның хамаатыларын шимчээшкиниң күүскому кыйгырып тур. Интернационалчы шимчээшкинге совет кижилериң үженишкиннерин болгаш хөделиишкиннерин таарыштырар сорулга-оиле Хакассияда болгаш Красноярск крайда биске дөмейлешкек шимчээшкиннерни, чөөн партиял рны кады ажылдажылгаже кыйгырып тур бис.

Бистиң адрезинис: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Красноармейская судумчузу, 100, Парлалга бажыңы, кабинет 58. **«Совет Эвилели дээш» шимчээшкиниң күүскому.**

САЙГАРТЫНМААН

Сүт-Хөл кожуунда 107 арат, тараачын ажыл-агыйлар бар. Оларның 59-у мал, 48-и чер ажылдыг. Ында 492 кижи ажылдап турар. Ниитизи-биле 7727 гектар черлерни оларда быжыглаан.

Алдан-Маадыр, Кара-Чыраа, Хөр-Тайга, Бөрт-Тайга, Кызыл-Тайга, Ак-Даш сумуларның девискээринде арат, тараачын ажыл-агыйлыг кижилер эрткен күзүн 1 гектардан-на 10-дан 17 центнер дүжүттү ап, эвээш эвес тарааны ажаап алган. Ол тараазын тараачыннар сайгарбаан, ам-даа шыгжамырда чытпышаан. Мал ажыл-агыйлыг араттар база-ла кайда-даа зөт дужаваан, өртек-үне өзерин манап турарлар. Коожуунда араттарның малының саны хөй: 7380 баш шээр, 1463 баш бода малдар, 350 хаван, 128 чылгы мал бар бооп турар.

Чаң-оол ОНДАР.
Суг-Аксы суур.

МАГАДААР МЕН

Хүрешкө

Калдар-оол Ооржак тыва хүрешке амыр эвес мөгелерниң бирээзи. Ооң ачазы Кыргандык дугайында улуг кижилерден дыңнап чордум. Ол боду бичежек дуртсынныг-даа болза, Арзылан Чамыяң, Сталин Сарыг-оол олар-биле ачыр-дачыр хүрежип чораан. Калдар-оол Ооржак ол сураглыг мөгениң оглу. Ам ооң магадаан мөгезиниң дугайын номчукчуларга бараалгадыксадым.

— Ачам хүрежир боорга, оон чыда калбас, эдерер турган мен. Та кажан, кандыг хүреш болганын каяа билир мен. Ат-сураглыг ТАР мөгелери: Арзылан Чамыян, Сталин Сарыг-оол баштадыр улуг мөгелер киришкенин эки билир мен. Дөрт мөге артканда, ачам Арзылан Чамыяңга таваржы берген. Октажып чадап турда: «Шывадавыт! Элик холу дег чүве-биле үе эрттирбе» — дээн үннер дыңналган. Ачам адаанзырак кижи. Паш хайым хире тудушкаш, удурланыкчызын төш ажыр октааш үжүүрлешкен. Көргү-Хелиң деп ашак шүүлген. Хорум-Даг-ның Улуг-Шыкка чыылган чоннуң алгы-кышкызы кулактарымга чаңгыланып артып калган — дээш кезек боданып ора:

— Ол Көргү-Хелиң деп кижи Чадананың Үстүү-Хүрээзинге хелиң турган. Хүрешкеш шүглүп турар апаргаш, хүрээден дургунаш, чүгүрүк аттыг Чигирең деп ирейге күдээлей берген. Ажы-төлү-даа эндерилген дээр чүве. Ол шагда тыва чон чазаглап, күзеглеп көжер. Каты ашак ийи аът кожар тергелиг турган. Шарылар тудуп чүдүртүнеринден түвексиргеш, катының тергезин ачылап чеде берген. Каты бербээн. Көргү-Хелиң өөн бускаш, өг курун улап турган баштай ханаларны, оон ынааларны чыый каггаан. Ширтек-дөжек, дээвиир, адакызын оваалаан. Барла турган бүгү эт-севин чүүктээринге белеткээш, беш ажы-төлүн кадайы-биле катай олуртупкаш:

— Дуңмалар! Бээр келиңер. Мени тургузуптуңар — деп дилээн. Ачам ийи эжи-биле Көргү-Хелиңниң турарынга дузалашкан. Ам болза 5 километр хире черже дыштанмайн-даа чорупкан. Каты Чигирең тергелиг аттары-биле соомурнунга барып, «чедирип берейн» деп ээрешкен. Көргү-Хелиң катынче бөзин көрүнмээн дээр чүве.

Хөөредип канчаар, тыва кижиде ындыг, улуг-шыырак кижи көрбээн мен. Сактырымга ооң чаңгыс дөңмээ мен хире. Ачам үжүүрлежип турда, чоокшулап чорүй, ачамның саарынче, улуг күжевейн часкаарга, олура дүшкен. Салаалары-ның изи кыза бергенин көргөн мен. Ачам чүгле бажын чайган чери бар.

Кадайы-биле дөртен чыл кады чурттааны ол. Аалдарывыс кожа. Ооң кадайы мынча деп орган: «Дөртен чыл иштинде бо Көргүжүктү тоттурар дээш чадашкан мен. Каш малывыс чүгле ооң аксынга өй. Хойну өлүрер. Биске, ажы-төлүнге чүгле ээгилиг холун арттырыгаш, артканын арылдыптар-ла болгай».

Көргү-Хелиң чүгле мөге, аъш-чемге ынак эвес, тергиин аңчы. Бир күзүн Көргү-Хелиң ачамны ийи эштери-биле кады эдерткеш аңнап чоруткан. Олча-омак-даа элбек ээп келгеннер. Баштай Көргүнүң аалын таварып эртер, ояр-кыяр эвес. Хелиң кончуг экиргек, чугаа-соттуг, оюн-баштактыг кижи турган: «Аалга киргеш барыңдар, дуңмаларым. Шуваганчының изиг шайы белен боор» — дээн. Улуг кижибиле маргыжар эвес, аъттарын баглаашка баглааш шайлап, хөөрежип-тирлер, Өөнүң ишкинге:

— Отту көзен, пашты тиккеш, хойтпактан олуртуп тур. Мен суглап келийн— дээш ыяш хууңнарын алгаш, хемче чорупкан. Ашак ыяш досканда хойтпаан быжып-быжып, өөрүнге хува аяктарга куткан. «Чаагайын! Күскү хойтпак таан магалыг!» — дижип ишкеннер. Көргү-Хелиң улуг тос-хууңга долдур куткаш пактаан. Улаштыр дөрт хууң арлы берген. «Че, дуңмаларым. Мында тигердаа чүве артпайн барды. Кадай келбээнде, ооң анчыг аксын дыңнаарының орнунга чаныптыңар» — деп-тир. Аъттангаш чортуп бар чорда, огнүң херээжен ээзи: «Чүү болду? Чоп далажы бердиңер?» — деп алгырыптыр. «Ажырбас, угбай! — дишкеш ынаар арыгже ажыт кире бергеннер. Досканда хойтпаа чүгле бышкы чаштынар хире арткан.

«Ат-алдарың кайыл? Хырның мурнаткан!» — дээш Көргү-Хелиңниң кадайы аңчыны чула кончаан. Оолдар-биле дугуруштувус. Чаныксадылар ыйнаан. Акка ижиптээли диштилер» — деп дүште-даа чок хөөрээн дээр чүве.

Көргү-Хелиң лама боордан аңгыда, кайгамчык ажыллыр, мөге, аңчы, хей черге улуг үн-даа үндүрбес, улуг, бичии чонну хүндүлеп билир кижи чораан дээр чүве.

Эрензен ТЕЖИТ.
Кызыл кожуун.

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Бистиң эргим хүндүлүг кат-иевис, ынак ававыс, кырган-ававыс **Полина Ак-Кысовна САИН аныяк** чылдарында Чөөн-Хемчик кожуунуң Чыргакы, Шеми, Хөндергей школаларынга башкылап, Тывага кадрлар белеткээн ажылга хөй үлүүн киирген. Ооң соонда Өвүр кожуунуң херээженнеп ортузунга ажыл чорудар килдисти хөй чылдарда эргелекчилеп, кожуунуң удуртур ажылдарынга ажылдап, бодунуң биче сеткилдиг, экиргек, дузааргак чаңы-биле чонунга хүндүткелдиг чораан. Бодунуң дөрт уруун, 3 кысты, 1 оолду дээди эртемни доостуруп, кижизидип каан. Ам боду Хандагайты суурда хүндүлүг дыштанылгада.

Ынак кат-иевиске, ававыска, кырган-ававыска март 8-тиң байырлалын таварыштыр изиг байырывысты чедирбишаан, каң дег кадык, сергек болурун, уругларының аразынга ам-даа хөй чылдарда аас-кежиктиг чурттаарын күзедивис!

Күдээлери Болат-оол, Санчай, Валерий, Вячеслав, Уруглары Светлана, Чодураа, Яна, уругларының уруглары Нонна, Туяна, Саян, Аржаана, Диана, Ира, Салгал, Чаяан, Викоша, кени Мария.

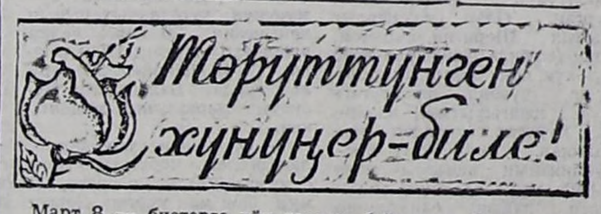

Март 8 — бистерге ийи дакпыр байырлал. Чүге дизе, бистиң ававыс, кат-иевис **Чанчынмаа Бүлчүновна ШАКТАР-ООЛ** март 8-те төрүттүнген, 69 харлаар.

Ававыс кончуг аныяк чорда-ла ачавыс чок апарган-даа болза дөрт чаш уругларын кара чааскаан, кадыг-берге-лерге торулбайн, карак кызыл ажылдап чораан, дөгеревисти эртем-билигге чедирип, амыдыралче углап-баштап, бистиң идегелдиг чөленгииживис бооп чоруур. Ававыс «Х Улуг Хурал» колхозтуң база республиканың эң шаңнадып, үргүлчү мурнакчыларның одуруунга санадып чораан, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада.

Бистиң ававыс черле кайгамчык онза, чонунга хүндүткелдиг, эдеришкен эш-өөрү, чону көвей, биче сеткилдиг. Ававыстың холу чемзиг, уран шевери база кайгамчык. Өскүс-чавыс ажы-төлүн элетпейн, түретпейн өстүрүп алырынга ававыстың уран-шевер алдын холдары деткимче болган. Бүгү-ле идик-хевивисти даарап берип, амгы үеде назылап, кырыза-даа анаа олурбас, уругларының уругларын кижизидип, мал-маганын өстүрүп, тыва национал хеп даарап, амданныг аъш-чемниң дээжизин үргүлчү кылып олурар.

Бистиң ынак ававыс бодунуң назы-харынга бээр хире эвес аныяксыг, дурт-сыны чараш, бодун эки алдынып чоруур, чүге дизе, арага-дарыга ол кажан-даа хандыкшывайн чораанында.

Ававыска төрүттүнген хүнү база Март 8-биле өөрүп четтиргенивисти илередипишаан, изиг байырны чедирип, быжыг кадыкшылды, аас-кежиктиг, өөрүшкүнү йөрээп, ам-даа бистиң аравыска чоруурун, узун назы назылаарын күзедивис.

Уруглары Татьяна, Норжуй, Анна, Ольга. Күдээлери Канчыыр, Арион, Солдатов, Александр, Роберт. Уругларының уруглары Айлан, Чойганмаа, Шолбан, Шончалай, Шеңне, Аслан, Аржаан, Солаңгы, Соян, Айлаана, Аймир.

Бистиң эргим ававыс **Лидия Дуктүгбеевна ЧАНЗАН** март 8-те 65 харлаар. Ол 2 кыстың, 2 оолдуң хүндүткелдиг авазы, 7 уругларның кырган-авазы. Үр үениң иштинде ававыс Бии-Хем кожуунуң Чкаловка суурунга эмчи сестразы бооп ажылдап чораан, шудургу кижи. Эргим ававыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр аас-кежиктиг, узун назынны, кадыкшылды сеткилдивистиң ханызындан күзеп олуп бис.

Уруглары: Антонина, Ольга, оолдары Артур, Анатолий, кенээттери Чечек, Артист, күдээзи Алексей. Уругларының уруглары, оолдары.

Амыдыралдың кадык хевири

ЭКИЗИН! ЧАС ДҮШКЕН

Ийе, ха-дуңма, час-даа дүштү. Март—частың башкы айы. Ооң соонда апрель, улаштыр—май. Бойдус бодунуң төлүнге —кижиге үнемчелиг үнүжүн, чимизин бере бээр: шагар-оът, хадыыр сарыг, кичагене, киш-кулаа... Чемиштиг, эм шынарлыг оът-сиген аш хырынга дыка ажыктыг.

Ам чүл? Чагырыкчылар эрге-чагыргазыныы-биле алырга, Россияда аш чут чок, аш-чут черде болбас деп турар ийикпе?! Ону кайчаар билип алырыл. Магазиннерде аъш-чем аймаанын кандыызы-даа бар-ла-дыр, харын. Меге эвес, А ону чурттакчы чоннуң болдуг кезии садып чип шыдавас. Акша чок. Ынчангаш үнүштерден, чемиштиг оът-сиген-ден кым кандыг чем кылып билирил, солун дамчыштыр арга-дуржулгавыс солчуп көрээлинер, хүндүлүг номчукчу. Чогум-на ындыг сорулга-биле солунувус арнында мындыг рубриканы ажыдып тур бис. ону хураангайлап база ажыглаар апаар бис— АКХ—амыдыралдың кадык хевири. АКХ-биле харылзажыңар, ажыктыг сүмелериңни бериңер. АКХ-дан номчаанынар ажыктыг сүмелерни ажыл-амыдыралынарга ажыглаңар. Ногаа дузаарын, катчимистен варенье хайындырарын, чемиштиг оттардан чем кылырын кижи бүрүзү эки билбес, билир-даа болза бодунуу-биле кылыр. Чаңгыс баш эки, ынчалза-даа ийи сүмезин көрээл.

ХЫРЫН ТОДУГ, КАДЫКШЫЛ ТЕРГИИН БОЛУР

Эде тургустунуп турарывыстың «кайгамчыктыг» дээн хүннери улам-на дорайтап олур. Бөгүн амыдырал байдалывыстың деңнелиниң дугайында эвес, а канчап-чоон амыдыраар арга дугайын чугаалажыр апарган бис.

Байдал мынчап барганда, оон үштүнүп үнериниң өзөрла, болдунар-ла аргазын хаяр апаарывыс чайлаш чок.

Күзүн хөй эвес кызыл-тас курлап алыр кижи мен. Кызыл-тастың, ылаңгыя үнүп эгелээн кызыл-тастың эм шынарлыын билир-ле кижи билир. Үнүп эгелээн кызыл-таста кижиниң дириг организминиң ажыл-чорудулгазын идепкейжидер бүдүмелдер хөй.

Үнүп эгелээн үрезиннерден кандыг-бир чем кылып алгаш ону бир, ийи неделя дургузунда чемге ажыглаан улуг-даа, бичии-даа кижиниң кадыкшылының көзүлдүр-ле экижип орарын эскерип каар бис: карактың көөрү экижиир, диштер быжыгар, баш аарыры чидип бээр, бронхит, тромбофлебит, полиневрит, экзема, артрит болгаш оон-даа өске аарыг эдилеп чоруурларның ниити байдалы сегерээр, улуг-хырын, чем хайылдырар органнар, бүүректер ажылы экижиир.

Үнүп эгелээн кызыл-тас үрезинин каңчаар ажыглаарыл?

Ону боктан арыглааш, суг-биле арыды чүп каапкаш, кырынче чылыг суг кудуп каар мен. Хонук эртерге, суун сыскап төпкеш, база катап чылыг суг-биле чуур. Суун сыскааш, чылыг черге тургузуп каар кижи мен. Кажан кызыл-тас үрезиннериниң чаш сып, өзүм 1-2 мм. үнүп келгенде, эт тыртар машинага тыртыгып алыр. Ооң кырынга хөй эвес чиг далган бызап, дрожжи немээш, база-ла чылыг черге салып каар. 3-4 шак эрткенде, далган хөөп үнүп кээр. Хөөй берген далганны борбактай кескилээш, калбарты идип чоруй, иштинге картошка, капуста азы тыква (пироги иштинге суп алыр хире чүм-не бар болдур, ону ажыглаар кижи мен) суккаш, буска быжыгыптар. Манты быжырар каъттарлыг сакпынны ажыглаарга эптиг. Манты хевирлиг чем белен болур.

Оларны чип, эм шынарын көрүп мага ханган мен: хырын тодуг, кадыкшыл тергиин эки болур.

Николай ПЯГАИ.
Акмола хоорай,
Казахстан.

ЧИРТИНГИР-ДАА, АЖЫКТЫГ-ДАА

Кызыл-тасты чуггаш, кырынче суг куткаш, 2-3 шак дургузунда тургузуптар. Суун сыскап төпкеш, кызыл-тас уруп каан сава аксын са дуглаар. Үрезиннин шык турарын хынап каап, хонук дургузунда ынчаар тургузар. Херек апарза, суг кудуп, шыгыдып ап болур. Ону 20-30 градус чылыгга тургузар. Үрезиннің өзүмү 1,5 мм чеде бээрге, болу бергени ол.

Үнүп эгелээн үрезинни эт тыртар машинага тыртыпкаш, үнүш үзүн холуур. Ооң соонда кургадып каан фрукт аймаан база тыртып алыр. Курраг фрукт аймаа кызыл-тас үрезининиң 1/3 кезии хире болур кылдыр алыр. Ол бүгүнү холупкаш, савага таптай салыр. Аксын дуглаан саваны соодукчуга 2 неделя дургузунда тургузар (3 литр шил сава иштин ынчаар белеткеп алырга таарымчалыг). Ол хире үе эртерге, 50-100 грамм хирени бир чиирингe ажыглаар. Амданныын, чиртингирин, ажыктыын биле бээр силер.

Алексей ДОЛГОЛЕНКО.
Ростов области Новошахтинск хоорай.

КЫЗЫЛ-ТАСТАН КАЪДЫК-БЫДАА

Үрезинни чуггаш, сакпынга ургаш, кырынче суг куткаш, хондур тургузар. Ооң соонда суун сыскап төпкеш, база катап чуггаш (ынчан өзүмнер үнгелек турар), согуна, морковь холааш, суг немепкеш хайындырыптар. Үрезин чымчап, ылбырай бээрге, амдан киирер ногаа аймаан кырынче каггаш, хендир үзү кудупкаш, дузап алыр. Ынчаар белеткээн чемни улуг-даа, бичии-даа кижи хөлчок амданнаныр.

Наталья БЕНЗИОНОВИЧ.
Запорожье области
Энергодар хоорай.

КЫЗЫЛ-ТАСТАН КРЕМ

Үрезинни дээрбеге чарбалады тыртыпкаш, суг-биле ийикпе азы кандыг-бир ногаа чулуу-биле (чүгле чигирзиг ногаа эвес) үүреди былгаар. Шой азы кылын дуптүг савада хайнып турар сугже былгавышаан, оожум кудар. Ооң кырынче согунаны, дузаан капустаны, бичии-бичии кылдыр хеггеи помидорну, чеснок үзүн, соусту немээр.

Болу берген холуксааны соокташ, чымчак болур кылдыр үнүш үзүн хөй эвести холуур. Петрушка, койнут, кинза, базилик, сельдерей дээн ышкаш эм оттарны база хээн уруп ап болур. Ол ышкаш корицаны, гвоздиканы, имбирьни, душистый горохту-даа немеп болур. Ол бүгүден крем улам шынар кирер.

Белен болган продукция-биле арын, моюн, хол кештерин чаар. Арынга кылынадыр чаггаш, 10-15 минута дургузунда тудупкаш, чылыг суг-биле чуп кааптар.

Материалдарны Валентина САТ чыып белеткээн.

СПОРТКА — АКША-ХӨРЕҢГИ

Күрүне акшаландырыышкынындан 1,3 триллион ажыг рубльди спорт организацияларынга үндүрүп берген. Ол улуг санның бөрүзү чаагай, чогум оон кайы хире болуп турары белен эскертинмес. РФ-тиң президентизинин чанында Күш-культура болгаш спорт талазы-биле таарыштырылга комитединин даргазынын орлаанчызы Борис Федоровка РосИТАСЧТА-ның корреспондентиин ынчангаш кезек айтыгларны салган.

— Сан-чурагайлардан түнел үндүрери бөгүнде окта таарышпас, хөлга быжыы-биле тудуп албаан чүүлдерни отча-жежик деп санаары берге. Ол чорук чүгле спортка эвес, чурттуң бүгү экономиказынга база дөрт хамааржыр. Камналганы кандыг янзылыг чорударыл? Акша-хөренгини үндүргеш, бажыңны тудуп-даа, тудуп күш четпейн-даа баргай. Ада-чурт спортун акшаландырары база бажың тудуу-биле кара олчаан.

Национал бюджеттиң 2 хуузун күш-культура болгаш спорт хөгжүлдезинче үндүрерин күштүг болуп турар хоойлу езугаар санап-даа каан болза, акшахөренгини боттарывыс сөөлгү чылдарда дилеп тып келдивис. Боттарынар санап көрүнер даан, 1,3 триллион каш катап немежи бээр-дир.

— Күш-культура болгаш спорт талазы-биле хоойлужудулгаларның үндезиннериниде ийи чыл мурнунда-ла ийи хуузу тодаратканы бөгүнде безин чок болуп турар ол акша-хөренгини күрфонд мөөннээр турган. «Күш-культура болгаш спорт талазы-биле өмээржилге политиказының дугайында» РФ-тиң Президентизинин чүгле Чарлыы-биле спорт мөлдүк калдык камгаланып чыдар. Чиигелдер март 1-ден эгелеп күш чок бооп артар. Моон соңгаар чүү болурул?

—Орук чаңгыс: келир Олимпий оюннарынга бистиң спортчуларывыс аштырар. Россий спортка акшаландырыышкын үндүрбээни ол аар чорукту болдуруп турар. Күрүне Думазынга хүлээп алган бюджетте аңаа чарыгдалдар дугайында чүүл чок бооп турар.

Чечняда дайын болуушкуннары күрүнеиин экономиктиг байдалын нарыыдады бергенин бодааш, бирги эдлчегде угаан-сарыылды мурнадыр дээш, россий спорттун удуртулгазы спортка чиигелдерни сентябрь 1-ден эгелеп чайладырын саналдаан. Чиигелдер бюджетке немелде эвес, харын-даа эвээш эвес чидириг бооп турар.

— Чидириглерниң хемчээли кайы хире улуг болур ирги?

—Торгаал хемчеглер-биле АКШ-ка 120 миллион долларны төлээр апаар, ол дээрге дугуржулгада быжыглаттынган тодаргай сан-чурагай-дыр. Тоол-домакта кирген өртектер-биле санаттынар чүүлдер хөй болдур ийин. Каайлы талазы-биле күрүне комитединден барык 90 хуузун садып алган маркалардан спорт организациялары шуут ойталаар, ону катап каайлы черинге дедир хүлээдир ужурга таваржыр.

— Нациянын кадыкшылына багай салдарлыг бараннарның — водканың, сигареттиниң чиик өртек-биле саттынып турарынга спорт организациялары буруулуг деп хөөннер база бар болгай.

— Спирт болгаш сигареттер садыглажылгазындан үндүрүглерни бүгү делегейде кадыкшыл камгалалынче, спортче чорудуп турар. Россияда болза, моон мурнунда турганында дег, билдинмес, будулгаазын элдеп-эзиннээшкинче ук үндүрүглерни чарыгдаары күштүг бооп арткан. Мээнии-биле алырга, аарыгны эмнээриниң орнунга, ону баш удур болдурбазы кедилиг. Өртек ынчан чиик болгай. Спорттуң октапкаш, эмнелгеже хөй акшаны үндүрер боор бис.

— Угаан-сарыылга билдингир чүүлду эрге-чагырга кижилери чүге эндээ таный бээр ирги?

— Спортка чиигелдеер дугайын чугаалаар, аңаа чопшээрежир, ол теманы бо кижиден артык билир, карахөк чүве болгай. Спорттуң материалдыг байдалын экижидип болур лотереялар ойнадыышкыннарынга база олар доктаап турарлар. Лотереялар программалары херек болбайн аан. Олар баштайгы удаада нептереп чадап чыткаш, соксап каар болгай. Оон орулга үндүрүп алыры, мен бодаарымга, дарый бүттүнмес. Чүге дээрге тарадып нептередири хөлчок нарын, колдуунда барык болдунмас. Амдыызында Олимпий оюннарынга, делегей болгаш Европа чемпионаттарынга киржири-биле белеткенир хамаанчок. Россияда спорт шнмчээшкини банкрот кылдыр бодун чарлай берип болгу дег.

— Оон болбайн баарының идегели бар бе?

— Нациянын кадык чаагай чоруун хандырар социал программанын чугула кезии спорт деп чүвени Чазак билип келиринге бүзүреп артым. Оон башка аарыг-аржыктар, өлүм-чидимнер дугайында багай сан-чурагайлар парлалгадан дүшпестей бээр болгай.

ЧАРЛААЛДАР

МАРАФОНГА ЧАЛАЛГА

Чербиниң дузалал школазының коллективи школавыстың тургустунганындан бээр 20 чыл оюнга тураскааткан, 1995 чылдың март 17-де 10 шакта эгелээр ачы-буян марафонунче ангы-ангы чылдарның доозукчуларывысты, оларның ада-иелерин, бистиинге ажылдап чораан башкыларны, кижизидикчилерни, өске-даа буянныг сеткилдиглерни чалап тур бис.

Школавыста колдуунда-ла **кадыы кошкак, чартык өскүс уруглар** өөренип, чурттап турарлар. Амгы бо нарын, берге үеде, чоннуң буянныг, кээргээчел сагыш-сеткилинге улуу-биле идегеп, мындыг хемчегге келгенивисти чажырбас бис. **«Далайга дамды дуза»** дижир, ындында-ла берге салым-чолга кызагдаттырган чаштарга ниити күш-биле бичии-даа бол дузалажыптар боор бис дээрзинге идегеп тур бис.

Ачы-дуза чедирер дээннерге бистиң агар саныыс: **Чербиде Ажаалга банкызының № 8165 филиалы, агар сан № 15575.**

Оргкомитет.

ӨНЧҮНҮҢ БҮГҮ ХЕВИРЛЕРИНГЕ УДУРТУКЧУЛАРНЫҢ, ХУУ КИЖИЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Машина кылыр заводтарның **«СИБИРЬТРАНССЕРВИС»** акционерлиг ниитилелдиң тускай төлээлекчилери болгаш Красноярскиде **«ТЕХНОСЕРВИС»** садыг бажыңы Минусинск хоорайда складтан дараазында үүлдерни садып турар:

АВТОМОБИЛЬДЕР:

ГАЗ 3307 (шасси, борттуг, изотермиктиг фургоннар, самосвалдар (чүүгүн үш талаже дүжүрер), хлеб дажыглаар машиналар).

ГАЗ 4301—дизель (шасси, борттуг, изотермиктиг самосвалдар, хлеб дажыглаар машиналар).

ГАЗ 33021 (газель—1,5 тонна чүүк сөөртүр машина).

ГАЗ 31029 Волга.

Горькийниң автозаводунуң ГАЗ-53, 3307, 4301, 4509, 31029 машиналарынга артык кезектерни база садып турар.

Ярославль, Нижнекамск болгаш Красноярск заводтарының АВТОДУГУЙЛАРЫ:

6.15×13 ВАЗ, ЗАЗ—130 мун рубль.
6.45×13 ВАЗ, М-412—130 мун рубль.
165×70р ВАЗ—149 мун рубль
175×70р 13 ВАЗ—185 мун рубль.
175×65р 12 ВАЗ—185 мун рубль.
6.40×13 ИЖ 2715—148 мун рубль.
175×70р 14 М-2141 — 155 мун рубль.
205×70р 14 универсалдыг, 240 мун рубль.
205×70р 14 дорожка, 180. мун рубль.
240×508 ГАЗ 3307.53
260×508р КамАЗ, ЗИЛ—570 мун рубль.
300×508р ЛАЗ, Супер МАЗ—750 мун рубль.
14.00×20 Урал—1050 мун рубль.
12.00×18 ГАЗ-66, ЗИЛ-157—650 мун рубль.
13, 14 камералар база бар.

Автодугуйларның өртектери—1995 чылдың апрель 1-ге чедир күштүг. **Туда-даа, шилчидип-даа төлеп болур силер.**

Бистер харылзаштырыкчылар чок ажылдап турар болганывыста чагыгларны чогуур үезинде күүседирин магадылап турар бис, чүге дизе, машина кылыр заводтар-биле дөрт ажылдап турар фирмаларның эрге-ажыктарын камгалап турар бис.

Бир эвес бистиң саналдарывыс Силерге таарыжып турар болза бистин-биле харылзажыңар, а бистер бистиң кады ажылдажылгавыс доктаамал болзун дээш болдунарла чүүлдерни кылыр бис.

ТЕЛЕФОН: В (232) 2-02-24.

КЭЭР ЧЕРИҢЕР: Минусинск хоорай, Кызылдан келыда хоорайже кирер орук чоогунда хадылар аразында. А/Я 33 (мурнундагы № 33 автобаза). **Хүннүн не 8 шактан 16 шакка чедир ажылдаар. Суббота, воскресенье хүнеринде дыштаныр.**

Кызылдың хлеб комбинадында акционерлиг ниитилелдиң ажык хевирниң хуралы 1995 чылдың март 24-те эртенгиниң 8 шакта ажылдап эгелээрин дыннатты.

ХҮН АЙТЫРЫЫ:
1. 1994 чылдың түннелин үндүрери.
2. Чингине директорну сонгууру.
3. Ревизия комиссиязын сонгууру.
4. Ангы-аңгы айтырыглар.

Акционерлер Кызыл хоорайның Заводская кудумчузунда 2 дугаар бажыңга кээп бүрүткедир. Бодунга паспортту азы шынзыдарының өске-даа документизин ап алгаш келир. Акционерлер хуралынга кээп шыдавас улус тускай шынзыдылгалыг акционерлерни бодунуң орнунга чорудуп болур.

ДУЗАЛААРЫНГА БЕЛЕН БИС

Кыска хуусааның дургузунда чиик машиналарның моторун (маннаар кезээн), ол ышкаш даштыкы хевирин эде кылып турар бис.

Келир адрези: Сукпак суур, «Рассвет» совхоз, Геологтар кудумчузу Гараж. Телефоннары: **95-3-03, 6-14-09, 3-89-30, 3-35-43.**

КИНО

МАРТ 7-ДЕ

«НАИЫРАЛ»: «Неспящие в Сиэтле» 10.00, 12.40, 15.20, 18.00 шактарда.

Видеозалга: «Король шутек» 11.00, 14.00, 17.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ» «Ынакшыл, ынакшыл...» 13.30, 16.30 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Городские пижоны» 12.00, 16.00 шактарда. **«Женщина дня»** 14.10, 18.10 шактарда.

Парлалга талазы-биле Тыва Республикада РФ-тиң регионалдыг эргелелиниң коллективи парлалга талазы-биле Тыва Республикада РФ-тиң регионалдыг эргелелиниң начальниги Сергей Алексеевич Баирниң 23 харлыг оглу

Чингиз Сергеевич БАИРНИҢ

халапка таварышкаш, мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илередип тур.

Василий Бирекеевич, Өлчеймаа Доржуевна Монгуштарның оглу

РАДИКТИҢ

аар аарыгдан мөчээни-биле холбаштыр ада-незинге, төрелдеринге, эш-өөрүнге ханы кажыыдалды илередип тур бис.

Кырган-авазы болгаш төрелдери.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. Индекс 66/000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң орлакчызы), А. Б. Монгуш, А. О. Оксур (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң орлакчылы), Н. С. Эргел.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр ер — 3-34-26; кол редакторнуң орлакчылары — 3-33-91 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; орлакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; улетөүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-36-82 3-34-57, культура, өөреникге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, очудга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер— 2-27-41; солун келбейн баргада — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының сагылдаазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тираж 16615. Индекс 54240. Чагыг № 35—310.